

Palle Eriksen & Niels H. Andersen

STENDYSSER

Arkitektur og funktion

Stendysser – Arkitektur og funktion

Stendysserne hører til blandt de ældste og mest monumentale oldtidsminder i Danmark. De er over 5.000 år gamle og står som fascinerende monumenter over stenalderbefolkningens arkitektoniske formåen. Siden har blandt andet guldaldermalerne gjort stendyssen til et af vore mest yndede nationale symboler.

På grundlag af ny og velunderbygget viden gives der en udførlig redegørelse for dyssernes opståen, deres oprindelige udseende og senere udvikling samt deres funktion.

Bogen er skrevet af arkæologerne Palle Eriksen, der er museumsinspektør ved Ringkøbing-Skjern Museum og professor Niels H. Andersen, Moesgaard Museum. Desuden bidrager professor Chris Scarre fra universitetet i Durham med et kapitel om stendysser i Frankrig, England, Irland og Wales.

Ringkøbing-Skjern Museum
Moesgaard Museum

Jysk Arkæologisk Selskab

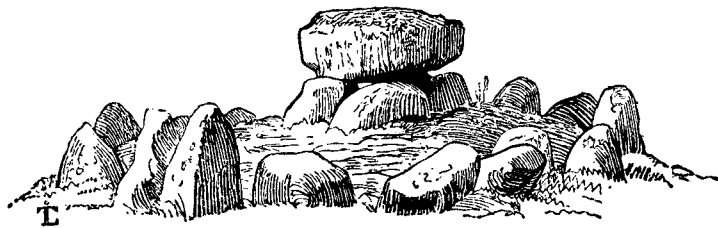
STREGKODE

STENDYSSER

Arkitektur og funktion

Palle Eriksen & Niels H. Andersen
med bidrag af Chris Scarre

RINGKØBING-SKJERN MUSEUM
MOESGAARD MUSEUM

JYSK ARKÆOLOGISK SELSKAB

STENDYSSER

Arkitektur og funktion

© Forfatterne og Jysk Arkæologisk Selskab 2014

Grafisk tilrettelægning: Louise Hilmar

Omslag: Louise Hilmar

Omslagsillustration: Poskær Stenhus. Foto: Thomas Nykrog

Tekstredaktion: Ingrid Nielsen

Korrektur: Anne Lise Hansen

Oversættelse af Chris Scarres tekst: Palle Eriksen

Tryk: Narayana Press, Gylling

Indbinding: Buchbinderei S.R. Büge

Papir: 130g Arctic Volume White

Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 85

ISBN 978-87-88415-90-2

Udgivet af Jysk Arkæologisk Selskab

i samarbejde med

Moesgaard Museum og Ringkøbing-Skjern Museum

Distribution:

Aarhus Universitetsforlag

Indhold

Forord	7
1. Den danske dysse	11
2. Med eller uden høj	21
3. Forskningshistorie	27
4. Dysser og mennesker	35
5. Typologi og kronologi	39
6. Dysser med høje	57
7. Lumske åbne dysser	75
8. Udvælgelsen	87
9. Fra træ til sten – fra hegn til høj	97
10. Langdysser med masser af høj	117
11. Gunderslevholmdyssen	127
12. Kjallesten og andre dysser med indre stenringe	145
13. Videdysse – en langdysse med stenringe og to høje	159
14. Stenhus – en dysse på en høj	167
15. Trollasten og andre fritstående dyssekamre	179
16. Gangdyssen ved Tustrup	195
17. Runddyssen ved Tustrup	205
18. Dysser uden høje i Storbritannien, Frankrig og Irland	217
19. Dæksten	237
20. Åbne dysser i Sarupområdet	251
21. De levende og de døde	273
22. Konklusion og perspektiver	297
Noter	302
Litteratur	315
Billedliste	324
Stedregister	326

Forord

I udkanten af Mols Bjerge, lige op til vejen mellem Agri og Knebel, ligger Poskær Stenhus, Danmarks mest kendte og berømte stendysse. I forbindelse med et projekt om dysserne på Mols arbejdede vi et par dage i 1995 med at måle Poskær Stenhus op og beskrive den. Vil man studere dysserne nøjere, så er det nødvendigt og hensigtsmæssigt at have pålidelige og moderne grundplaner og opmålinger. Dem er man oftest nødt til at lave selv, da kun ganske få nøjagtige grundplaner af vore dysser foreligger. Og Poskær Stenhus var ingen undtagelse, da den sidste opmåling var foretaget mere end 100 år tidligere. Opmåling er ikke en kedelig pligt, men en fornøjelig og givtig beskæftigelse, hvor man kommer tæt på oldtidsmindet – så at sige “kommer ind under huden af det” – og lærer det godt at kende. Samtidig har man også tid til at spekulere over og studere eventuelle mærkværdigheder, og ved Poskær Stenhus var der flere forhold, som vi diskuterede undervejs.

Ideen til denne bog går tilbage til de dage i 1995 ved Poskær Stenhus. Dengang havde vi ingen anelse om, at vores besøg skulle blive det første i en lang række af besigtigelser og opmålinger af danske dysser, og at det skulle ende med en bog. Men gradvist tog et projekt “Dysser uden høje – vor ældste arkitektur” form.

Siden da har vi, når tiden tillod det, været på flere “dysseture” i Danmark. Den danske bestand af fredede dysser omfatter omkring 1.800 monumenter, hvoraf færre end 100 er almindelig kendt af offentligheden, og disse “Tordenskjolds soldater” optræder igen og igen i de landsdækkende guides og på hjemmesider, men både de og de øvrige har været meget overset i en forskningsmæssig sammenhæng. Måske er det fordi, vi danskere er så imponerede af dysser og jættestuer i Irland og Bretagne, at vi har undervurderet vores egen bestand i malplaceret benovelse over de udenlandske. De fredede danske dysser indeholder nemlig et kæmpemæssigt potentiale både med hensyn til oplevelsesværdi og forskning. Potentialet er så godt som ikke udnyttet, fordi forskning i dysserne traditionelt tager afsæt i de ældre optegnelser i Nationalmuseets arkiver og slet ikke omfatter kritiske besigtigelser og opmålinger. Det manglende eller beskedne omfang af dysseforskning hænger sammen med, at dysserne ikke har interesseret arkæologerne så meget som de større og arkitektonisk mere komplicerede jættestuer, der yderligere har fristet med deres ofte rige indhold af flintøkser, keramik m.m. Hvad angår opfattelsen af dyssernes

udseende, så er resultatet temmelig nedslående. Har deres stenkamre været dækket af høje, eller har de – som mange dysser i dag – været helt eksponerede med frit synlige dæksten? Det er faktisk overraskende, at vi i dag ikke ved – eller er sikre på – hvordan vores ældste stenmonumenter tog sig ud i stenalderen. Det håber vi at råde bod på med denne bog.

Bogens emne og derfor hovedtema er “dysser uden høje”, og det drejer sig groft sagt om, at vi mener, at dysserne oprindeligt var uden høje, der mere eller mindre skulle have dækket kamrene. Sigtet med projektet – og dermed med denne bog – var og er først og fremmest at undersøge, belyse og dokumentere dyssernes opståen, oprindelige udseende og deres eventuelle trinvis transformering fra simple stenkister beliggende som ved Barkær på Djursland i aflange anlæg med eller uden høje mod mere komplicerede dyssekamre af stenkister alene eller i lang- eller runddysser. Dette entydigt arkitektoniske sigte betyder også, at en mængde andre forhold ved dysserne ikke omtales eller kun berøres lidt, det være sig for eksempel dyssernes beliggenhed i stenalderens landskab og deres samspil med de store anlæg med systemgrave som ved Sarup, bopladserne, ofrede mennesker og genstande.

Den folkelige opfattelse af dysserne er, at stenene er meget synlige, og at de ofte har stået frit på toppen af en høj. Dette billede af dyssernes udseende er indarbejdet i danskernes bevidsthed og forstærkes yderligere af deres ikoniske status som noget særligt dansk. I det følgende kapitel, *Den danske dysse*, behandles dette aspekt. Derefter præsenteres metodiske og forskningshistoriske forhold, og det stenaldersamfund, der skabte dysserne, skitseres. Desuden udskilles en skånsk og tretten danske dysser som særligt interessante og informationsrige med hensyn til, hvordan hver enkelt af disse dysser oprindeligt så ud. Disse 14 dysser omtales og analyseres i en serie *cases*. Det gøres efter en mere oversigtsmæssig analyse af stendyssernes arkitektoniske baggrund, hvor træ var byggematerialet, nemlig plankekister, der lå i aflange indhegninger, barkæranlæg, som første gang blev erkendt på Barkær. Udviklingen fra plankekister går videre til stenkister, der af os benævnes dyssekister, og som også kan ligge i barkæranlæg. Nogle dyssekister indgik i visse tilfælde i langdysser med ekstremt meget højfyld. Disse monumentale langdysser med meget højfyld kan også rumme dyssekamre af ældste type, udviklet fra dyssekisterne. Herfra kobles der over til Gunderslevholmdysen, et andet dyssekammer af ældste type, som slet ikke er omgivet af højfyld, men ligger som en helt højfri dysse.

Skønt dysser i Danmark er bygget i den tidlige del af yngre stenalder, der kaldes tragtbægerkulturen, er de ingenlunde et dansk fænomen, for der findes dysser stort set overalt i verden. Men de ældste dysser – som de danske – forekommer kun i Vest- og Nordvesteuropa. Det fortæller professor Chris Scarre,

Durham University, om i *Dysser uden høje i Storbritannien, Frankrig og Irland*, der forbilledligt og tankevækkende sætter de danske dysser i perspektiv. I sin analyse kommer Chris Scarre blandt andet ind på, at de ofte imponerende dæksten også i oldtiden har været meget eksponerede. Dette perspektiv udvikles i et kapitel om dæksten på den danske bestand af fredede dysser.

Selv om de synlige og ofte fredede dysser er udgangspunktet for analysen, må man ikke glemme de ødelagte, sløjfede og de gennem mange år overpløjede dyssetomter. De kan rumme en rigdom af spor fra deres ældste faser og kan give mængder af fund og information ved moderne arkæologiske undersøgelser. Eksempler herpå fremlægges i kapitlet *Åbne dysser i Sarupområdet* med resultaterne af tre undersøgelser, hver med flere sløjfede dysser, hvis indbyrdes udvikling og sammenhæng påvises.

Før vi samler sammen og konkluderer, bliver der i kapitlet *De levende og de døde* set kritisk på den – også blandt nogle forskere – gængse opfattelse af dysserne som gravsteder for en enkelt person, ja, endog for høvdinge. Vores konklusion er meget anderledes og langt fra entydig, for det er stadig vanskeligt at forstå, hvorfor stenalderfolkene for over 5.000 år siden med megen møje opførte stendysserne. Endnu står vi kun på tærsklen til forståelsen af ikke alene dyssernes udseende og brug, men også af den mentalitet og det samfund, som skabte disse imponerende monumenter, der i dag stadig fascinerer os – og også vil gøre det fremover.

Tak

Flere institutioner og fonde har støttet udarbejdelsen af denne bog på alle områder, lige fra udgravningerne i Sarupområdet (1), studieture (2), opmålinger og beskrivelser af de enkelte dysser, udarbejdelse af manuskriptet (3) og tegninger (4) og til tilrettelæggelsen af bogen og dens trykning (5). Vores store tak herfor går til Beckett-Fonden (3), Dronning Margrethe II's Arkæologiske Fond (2, 3), Farumgaard-Fonden (3), Harboefonden (4), Jysk Arkæologisk Selskab (4, 5), Kulturstyrelsen (1, 3, 4, 5), Moesgaard Museum (1, 3), Ny Carlsbergfondet (5), Ringkøbing-Skjern Museum (3), Statens Museumsnavn (3) og VKR's Familiefond (1).

Ligeledes er en lang række personer og institutioner blevet spurgt til råds og bedt om det ene og andet, og de har beredvilligt og tålmodigt svaret eller vederlagsfrit udlånt materiale. Mange lodsejere har venligt og interesseret tilladt os at færdes i tide og utide på deres ejendom, hvad enten den attraktive dysse lå langt ude på en mark, dybt inde i en skov eller i en have, eller vi – som i Sarupområdet – skulle grave dér i mange år! De takkes alle hjerteligt.

18. Dysser uden høje i Storbritannien, Frankrig og Irland

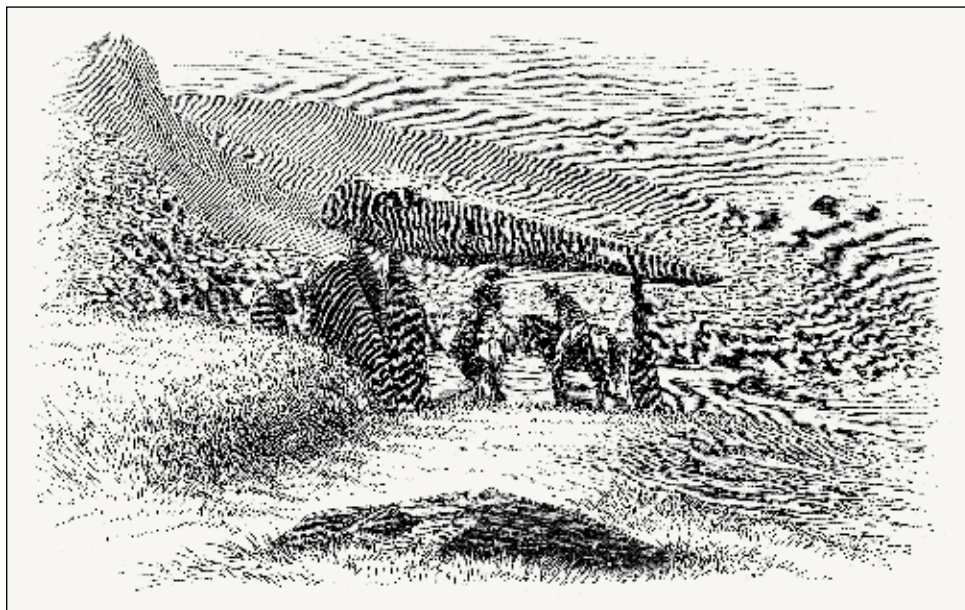
Af Chris Scarre

I 1865 blev der i årbogen *Archaeologia Cambrensis* gengivet en dramatisk tegning af det megalitiske monument Pentre Ifan i den sydvestlige del af Wales (fig. 18.1).²³⁰ Den viste et par ryttere, som holder hvil under den vældige dæksten, der står i profil mod baggrundens bjerge indhyllet i dis. Kunstneren har omhyggeligt fremhævet stenens hævede tilstand ved, at den hviler på de spidse toppe af tre bæresten, der opefter smalner til, og som næsten ikke synes at være i stand til at holde den tunge dæksten oppe.

Syv år senere blev et lignende billede vist i *Rude Stone Monuments in All Countries*, skrevet af arkitekten James Fergusson.²³¹ James Fergussons bog var et af de første oversigtsværker om megalitiske monumenter og dækkede ikke blot Vest- og Nordeuropa, men også Asien og Nord- og Sydamerika. Et af hans hovedformål var at forklare, hvorfor forhistoriske samfund havde valgt at bygge megalitiske monumenter af store blokke af sten. I den forbindelse er hans bemærkninger om Pentre Ifan særligt iøjnefaldende og drejer sig direkte om spørgsmålet om kamre og høje. For, som han gjorde opmærksom på, "menneskene rejser ikke så store sten og lader dem svæve fint afbalanceret på deres spidser for så at skjule dem igen ... Den måde, som disse stenmennesker bedst forstod at udtrykke sig på arkitektonisk, var ved stenenes mægtighed. I Stonehenge, i Avebury og overalt, som her, tilstræbte de at vise ophøjethed og monumentalitet ved at bruge de største stenblokke, de kunne transportere og rejse – og de havde ret, for til trods for stenenes grove fremtræden imponerer de os nu, men havde de gemt dem væk i høje, ville de hverken have imponeret os eller deres samtidige."²³²

Disse tegninger af Pentre Ifan er typiske for det sene 1700-tals og 1800-tallets mange malerier og tegninger, der skildrede neolitiske kamre som megalitiske skeletter, blottet for ethvert dække af jord og sten. De omfatter malerier af romantikkens kunstnere som J.C. Dahl (*Hünengrab nahe Vordingborg im Winter* fra 1825) og den berømte Caspar David Friedrich (*Hünengrab im Schnee* fra 1807 (se fig. 1.2-1.3) eller *Spaziergang in der Abenddämmerung* fra cirka 1835). Den

Fig. 18.1. *Portaldyssen Pentre Ifan i Wales, tegning fra 1865. Fotoet side 216 viser den samme dysse.*

samme tradition – romantikken – er repræsenteret i England ved malerier af Stonehenge af William Turner i 1825 og John Constable i 1835. Altid drejer det sig om stenenes kraft og mægtighed som hovedmotiv sat op mod en dramatisk, naturlig baggrund med en stormfuld himmel eller en dyster skumring. Dette fokus på stenene både skjuler og rummer imidlertid et vigtigt problem: Hvor mange af disse strukturer af sten var det oprindeligt meningen skulle være synlige på denne måde? Stencirkler som Stonehenge var fritstående monumenter, men var de mange megalitgrave – inklusive J.C. Dahls og Caspar David Friedrichs "Hünengräber" – ikke oprindeligt dækket af høje eller røser? Røser er høje opført af mindre sten.

Debatten blev tilsyneladende sat i gang i England i 1849 ved udgivelsen af *Primeval Antiquities of Denmark*, den første engelske udgave af J.J.A. Worsaaes *Danmarks Oldtid oplyst ved Oldsager og Gravhøje*, som var udkommet seks år tidligere. William Collings Lukis betvivlede J.J.A. Worsaaes påstand om, at de danske grave bestod af "et stenkammer ... anbragt på toppen af højen" med stenene frit synlige. Han anførte som modsætning, at den britiske *cromlech* er "indesluttet i en høj, og enten er anlagt på den naturlige terrænoverflade, eller hævet en lille smule over den."²³³ William Collings Lukis mente, at fraværet af en høj – hvor det var tilfældet – skyldtes naturlig erosion: "Den overliggende jord [over kammeret] vil af regnen blive skyllet væk ned gennem mellemrummene mellem dækstenene og bærestenene og med tiden fylde højens kammer op. Naturens kræfter vil også være tilbøjelige til i tidens løb at transportere jorden ned ad højens sider. Det kan til dels forklare to forhold, som er synlige

for os i dag, nemlig blottelsen af mange cromlechs, samt at de i nogle tilfælde er mere eller mindre fyldt med jord og silt.”²³⁴ William Collings Lukis konkluderede, ”at alle cromlechs, af hvilken som helst form, oprindeligt var lukket inde i høje af jord eller sten.”²³⁵

Debatten tog samme retning i Frankrig. I en af de tidligste beskrivelser af oldtidsminder i departementet Morbihan i den sydlige del af Bretagne skelkede Abbé Mahé mellem *dolmens* – megalitiske kamre – på den ene side og på den anden side kæmpehøje og *galgas* – høje af jord eller sten.²³⁶ Denne skelnen blev fulgt af efterfølgende forfattere som ”le Chevalier” de Fréminville, der sondrede mellem den røsedækkede *tombelle* Mont Héleu, også kaldet Er Grah ved Locmariaquer og den fritlagte dolmen La Table de César, som i dag er bedre kendt under navnet Table des Marchands.²³⁷ Denne sondring levede videre i baron A. de Bonstettens *Essai sur les dolmens* fra 1865, et af de første oversigtsværker over denne slags monumenter. Han inddelte dolmens i to hovedkategorier: De synlige og så dem, som var skjulte i høje af jord eller sten. A. de Bonstetten gjorde sig umage med at forsvare den opfattelse, at de synlige dolmens ikke var megalitiske anlæg, som havde mistet deres høje, og at man ikke på rimelig vis kunne forestille sig nogen processer, som kunne have ført til fjernelsen af højene, hvis de oprindeligt havde eksisteret.²³⁸

Det var dog ikke alle franskmænd eller fransksprogede forfattere, der så sådan på tingene. I 1850’erne havde Alfred Fouquet argumenteret for, at de fritstående dolmens i Morbihan i virkeligheden kun var de blottede rester af monumenter, som tidligere havde været dækket. Tag, foreslog han, Gavrinisjættestuen, og fjern dens dækkende røse, og tilbage vil der være en dolmen magen til Table des Marchands, ”mere fuldkommen og mere dekoreret; men i løbet af nogle århundreder vil vejret og menneskegerninger helt sikkert få den til at blive til en simpel dolmen.”²³⁹ I 1870’erne var dette blevet det fremherskende synspunkt. I *La France préhistorique d’après les sépultures et les monuments* fra 1889 fastslog Émile Cartailhac som udgangspunkt, at disse monumenter lige fra selve anlæggelsen var ”udstyret med et dække af småsten, lidt større sten eller jord og begravet i en høj af større eller mindre højde.” Som modsætning til dette oprindelige udseende satte han den tilstand, som adskillige megalitiske kamre til slut var blevet reduceret til: ”Gennem tiden er monumentet nedbrudt, og den dækkende høj er forsvundet. De store sten er frilagt og kammeret, som er tømt, fremtræder tit som en ruin.”²⁴⁰ Han havde allerede fremsat dette synspunkt nogle år tidligere i *Les âges préhistoriques de l’Espagne et du Portugal*. Det romantiske billede af et fritstående monument var et bedrag: Det megalitiske anlæg berøvet sit dække var en ruin.²⁴¹

De skandinaviske arkæologer var ikke overbeviste. Émile Cartailhac blev kritiseret af en så betydelig autoritet som Oscar Montelius, der ligesom A. de

Bonstetten foretrak at sondre mellem en kategori med fritstående dolmens og en anden med dækkede eller underjordiske kamre med gang eller indgang via en lodret skakt.²⁴² Anderledes i Storbritannien, hvor de argumenter, som William Collings Lukis og andre havde fremført, var almindeligt accepteret i de første år af 1900-tallet. Således bemærkede John Lubbock i 1913 i sidste (den 7.) udgave af *Prehistoric Times*: "Vi kan betragte den fuldkomne megalitiske grav som bestående af et stenkammer forbundet med det ydre gennem en gang og dækket af en jordhøj, der er omgivet og holdt på plads ved kanten af en kreds af sten, og i nogle tilfælde med en slank sten eller "menhir" anbragt på toppen."²⁴³ Han tog forbehold for tilfældige undtagelser,²⁴⁴ men grundopfattelsen af den "normale" megalitiske grav indesluttet i sin høj var sikkert fastslået. Herved forblev det gennem de midterste årtier af århundredet. Gordon Childe udtrykte det lige ud i sin sidste udgave af *Dawn of European Civilization*: "Byggede kamre blev, når de ikke blev opført i en kunstig nedgravning, sandsynligvis altid begravet kunstigt i en høj eller røse."²⁴⁵

Imidlertid er der inden for de sidste årtier i stigende grad sat spørgsmålstegn ved et så standardiseret syn på den "klassiske" megalitgrav. Grundlaget for denne revurdering er dobbelt. For det første er der en stigende skepsis over for normative eller regeldannende begreber inden for arkæologien, ledsaget af en ny og større vægt på de enkelte monumenters unikke og forskelligartede karakter; og for det andet har nye arkæologiske udgravninger ført til en større erkendelse af, at neolitiske monumenter ofte er multifase-anlæg, som opnåede deres endelige udseende gennem flere på hinanden følgende tilføjelser og ændringer. Det er således en kombination af teori og feltobservationer, der har genåbnet sagen om de megalitiske kamre og deres høje.

Megalitter uden høje i Wales og det sydvestlige England

Lad os begynde med at vende tilbage til Pentre Ifan, hvis megalitkammer var centrum for debatten i 1800-tallet. Dets visuelt slående storladenhed med en massiv, men fint afbalanceret dæksten, er nyere tids skribenter igen vendt tilbage til i forsøg på at knytte monumentet sammen med dets landskab.²⁴⁶ Særlig opmærksomhed er blevet viet dækstenen, hvis orientering og hældning sammenlignes med profilet af Carn Inglis, der ses i horisonten 3,5 km mod vest. Argumentet er, at de mennesker, der byggede de megalitiske monumenter, med vilje må have søgt at afspejle naturlige landskabsformer i deres layout og design og herved skabt bevidste sammenhænge mellem de megalitiske kamre og vigtige og stærke steder i landskabet. Således vender Pentre Ifans dæksten – ligesom tinden af Carn Ingli – nord-syd og hælder nedad mod nord. Denne

lighed fører til konklusionen, at "vigtige arkitektoniske træk ved monumentet efterligner bjergkammens hældning".²⁴⁷

Den foreslåede visuelle forbindelse mellem Pentre Ifan og Carn Ingli er i høj grad afhængig af den synlige dæksten og fraværet af en dækkende høj. James Fergusson havde bemærket den fuldstændige mangel på tømure og stedets ensomme beliggenhed, som gjorde det usandsynligt, at områdets bønder har fjernet stenene i en røse for at bruge dem til husbyggeri eller stengærder.²⁴⁸ Dette blev affærdiget af en hans samtidsmand som "ubetinget vrøvl",²⁴⁹ men det var først i 1930'erne, at sikre vidnesbyrd om en omsluttende røse eller platform blev opdaget. Udgravninger i 1936-37 afslørede omridset af et langstrakt anlæg, som strakte sig mere end 30 m ud fra kammeret (fig. 18.2). Kanten af denne høj havde været markeret af mindre, rejste sten, hvoraf de fleste var væk, men det var dog muligt at se hullerne efter de fjernede sten. Disse huller kunne følges 17 m langs med den østlige og vestlige side af røsen, og de syntes ikke at have omkranset hele anlægget.²⁵⁰

Ved disse opdagelser var den oprindelige forekomst af et anlæg omkring Pentre Ifans kammer blevet godtgjort, men man manglede at bestemme dets højde og profil. I 1970'erne var ideen om, at *portaldysser* – ligesom Pentre Ifan – i det store og hele var fritstående, blevet genoplivet.²⁵¹ Multifase-karakteren af de neolitiske monumenter vandt større og større anerkendelse, og det blev også foreslået, at Pentre Ifan i begyndelsen havde stået inde i en lav røse, og at den høje facade med de store sten var en senere tilføjelse, hvor også røsen blev forlænget.²⁵² Et alternativt synspunkt er, at kammeret og facaden er de primære elementer med hele røsen som en senere tilføjelse, og at denne røse havde en forholdsvis lav højde.²⁵³ Tanken om, at røsen kan have været mere end blot en platform rundt omkring kammerets basis, er tillokkende, men vanskelig at bevise. Andre tænkte rekonstruktioner af Pentre Ifan foreslår en mere solid konstruktion, som lukker kammeret inde, men ikke nødvendigvis skjuler dækstenen.²⁵⁴

På trods af den fortsatte usikkerhed accepterer nyere tolkninger stort set forslaget om, at Pentre Ifan og lignende anlæg ikke var tilsløret af høje. De mægtige dæksten, som er rejst og anbragt på iøjnefaldende slanke sten, har fremtryllet den særlige stemning og forestilling af *stones that float to the sky* – sten der svæver ind i himlen – og har ført til den antagelse, at formålet med disse anlæg ikke var at skabe et lukket gravkammer, men at holde selve dækstenene i ære og vise dem frem.²⁵⁵ Dækstenene på Pentre Ifan og det nærliggende Carreg Samson kan have været store jordfaste sten, der er gravet op på selve det sted, hvor kamrene senere blev bygget.²⁵⁶ Herved kan de enorme dæksten, som er typiske for portaldysserne, have en symbolsk kraft i sig selv, og det, man ser af anlæggene i dag, kan være mere end blot megalitiske skeletter fremkommet

Fig. 18.2. Ved udgravninger 1936-1937 blev der fundet spor af en røse ved Pentre Ifan.

ved erosion eller fjernelse af røser omkring kamrene. Ved denne slags grave har der muligvis aldrig været røser.

Imidlertid må det understreges, at med hensyn til dette forhold kan portaldysserne have været usædvanlige blandt megalitgravene i Wales og det sydvestlige England. De fleste af megalitgravene i dette område var dækket af høje eller røser, og nogle af dem er bevaret i dag. For eksempel er de megalitiske kamre i langhøje af Cotswold-Severn-typen i den sydvestlige del af England og det sydlige Wales lukket inde i højene. Udgravninger i 1929-1930 af Belas Knap viste, at den stenbyggede røse har været dækket af overlappende fliser lagt ligesom tagsten, og man kan forestille sig, at dækket har lignet et sadeltag.²⁵⁷ En tagrygslignende form blev også observeret ved West Tump, Cow Common Long og Lamborough Banks, og de fleste – om ikke alle – kan have været afsluttet med et sadeltagslignende dække.²⁵⁸ Det skal dog bemærkes, at i alle disse tilfælde var kammeret bygget før røsen, og derfor må kamrene – i hvert fald i det mindste i en kortere periode – have været fritstående. Dette bekræftes af sekvensen af byggefaser i Hazleton North og Ascott-under-Wychwood.²⁵⁹ Intet udelukker muligheden for, at kamrene på disse steder lige fra begyndelsen blev brugt til begravelse. Herved kan begravelser i fritstående megalitiske kamre have været langt mere almindelige, end vi nu forestiller os, selv om kamrene i de fleste tilfælde senere blev dækket af en høj eller en røse.

Den velkendte jættestue Bryn Celli Ddu på Anglesey har en særlig plads i denne diskussion i kraft af mangfoldigheden i tolkningerne af dens byggefaser. Udgravninger i 1925-1929 afslørede, at gangen og kammeret sammen med den ovale høj og randsten skjulte en serie af ældre anlæg.²⁶⁰ Det væsentligste af disse var en ringformet grøft med en bue eller kreds af sten langs indersiden. I dens centrum, lige bag kammeret, var der en grube, og ved siden af den lå – oprindeligt havde den stået op – en enlig sten med dekorationer, kaldt *the pattern stone*. Multifase-karakteren af sekvensen i Bryn Celli Ddu fremgik ikke blot af det faktum, at “den dekorerede sten” og stenkredsen var blevet fuldstændigt skjult af højen. Det stod også klart, at randstenene var sat direkte på det opgravede fyld fra ringgrøften. Claire O’Kelly argumenterede for, at en *henge* repræsenteret ved grøften og stencirklen var ældre end jættestuen.²⁶¹ Dette er i modstrid med fraværet af en vold uden for grøften og sandsynligheden for, at fylden fra gravningen af grøften er blevet brugt til højen. Derfor foreslår de forskellige alternative rekonstruktioner, at der først over gravkammeret har været en mindre høj, der så blev udvidet til en oval høj omsat med randsten, som overlappede det øverste af den ældre grøft.²⁶²

Vidnesbyrd fra nyere tid bekræfter, at højen – i det mindste i sin endelige form – dækkede gangen og kammeret. Således ses på en tegning fra 1723, at højen er intakt, men af en senere illustration fra 1847 fremgår det, at højen al-

Fig. 18.3. Jættestuen Bryn Celli Ddu ligger på øen Anglesey i den nordlige del af Wales. På denne 1800-tals tegning ses rester af højens fyld på toppen af dækstenen.

lerede på det tidspunkt var slemt nedbrudt (fig. 18.3).²⁶³ Noget af det oprindelige højfyld lå stadig på toppen af dækstenen, da de arkæologiske udgravninger begyndte i 1925.²⁶⁴ Det blev dog fjernet og senere erstattet af den i vor tid opførte høj, som dækker kammeret i dag. Nyere forslag om en tofaset høj åbner dog for den mulighed, at den oprindelige, mindre høj kun har omgivet basis af gang og kammer. Selv om denne første høj sandsynligvis dækkede “den dekorerede sten”, er der imidlertid antydning af en oprindelig, højfri fase, der kan have været i ganske kort tid. Ved adskillige af stenene i stencirklen blev der fundet stykker af brændte menneskeknogler, og C14-dateringer, der understøttes af bayesianske analyser, indikerer, at disse deponeringer er en lille smule ældre end deponeringerne i gangen og kammeret.²⁶⁵ Det overordnede indtryk er en relativt hurtig forvandling af et uberørt sted til anlæg med sten og rester af mennesker og til en højdækket grav. Gang og kammer kan være kommet til på et ganske tidligt tidspunkt i dette forløb. De kan fra først af have været synlige, kun delvist dækket af den lille høj, som var der i begyndelsen, selv om det også da var nødvendigt med nogen støtte til de lidt i jorden funderede bæresten. En anden mulighed er, at den lille høj fra første færd dækkede kammeret, og at den udvidede høj som en lavere platform fyldte pladsen inden for randstenene.²⁶⁶

Bryn Celli Ddu er et udmærket eksempel på den kompleksitet, som “færdige monumenter” rummer. Den illustrerer også vanskeligheden ved at udrede konstruktionsmæssige sekvenser, også selv om der foreligger oplysninger fra udgravning. Men frem for alt henleder den imidlertid opmærksomheden på

monumentets skiftende udseende gennem tiden og viser, at tilføjelsen eller udvidelsen af den dækkende høj var en af de sidste akter i et langt drama. Faktisk kan højen i nogle tilfælde have været et slags låg. Vi skal vende tilbage til det koncept nedenfor.

Fritstående megalitiske kamre i Irland

Portaldyссерne og jættestuerne er ikke begrænset til Wales og det sydvestlige England, men er også to af hovedtyperne af megalitgrave i Irland. Både i Irland og i Storbritannien har man argumenteret for, at dyssebyggerne havde til hensigt, at dækstenene skulle være synlige. Af de omkring 180 irske portaldyссер har de 86 spor af en røse. Den omstændighed, at der er færrest røser i områder med frugtbar jord, tyder på, at dér, hvor de mangler, har mennesker ryddet dem væk.²⁶⁷ I mindre intensivt dyrkede dele af Irland som ved the Burren er grænserne for røser uden randsten påvist ved udgravning, og de kan ses i dag (fig. 18.4). I intet tilfælde nærmer de bevarede dele af røsen sig højden af kam-

Fig. 18.4. Den irske portaldyссе Poul nabrone ligger i the Burren i county Clare. Ved udgravninger i 1980'erne fandtes omkring kammeret spor af en lille oval røse uden randsten. Det er ikke sandsynligt, at røsen nogensinde har dækket overliggeren.

meret, og det er mest sandsynligt, at de var lave, bænklignende strukturer, over hvilke dækstenen altid var synlig.²⁶⁸ Muligvis var det for at få dækstenen på plads nødvendigt at opføre en høj i fuld højde eller en rampe, som den mægtige sten kunne trækkes op ad; i så fald kan den lave bænklignende røse være rester af denne struktur, eller en helt separat konstruktion.

Portaldyссерne ser generelt ud til at have været omgivet af lave røser eller platforme. For *wedge tombs* – en sen neolitisk monumenttype – tyder vidnesbyrdene på et mindre ensartet arrangement. Wedge tombs består af et kammer bygget af stenplader dækket af en eller flere dæksten og med en indgang i den ene ende. Ved udgravninger af nogle wedge tombs er påvist grunden for en solid røse med omhyggeligt lagte randsten. Ved eksempler som Bournadomeeny i Tipperary county og Island i Cork county er det sandsynligt, at en ydre røse dækkede og helt omsluttede kammeret med undtagelse af indgangen.²⁶⁹ Imidlertid er det blevet foreslået, at i Island kunne den ydre røse være føjet til senere.²⁷⁰ Dertil kommer, at hovedparten af wedge tombs i den sydvestlige del af Irland ikke har spor efter en dækkende høj, og skønt dette fravær ofte bliver forklaret med henvisning til naturlig erosion eller forsætlig fjernelse af sten, er der reel tvivl om, hvorvidt disse anlæg nogen sinde var dækkede.²⁷¹ I nogle tilfælde består de tilsyneladende røser af moderne marksten; i et tilfælde viste det sig ved en udgravning, at røsen ikke havde nogen samhørighed med kammeret, mens røsen i Leenane må have været anlagt som konstruktionsmæssig støtte for kammerets bæresten.²⁷² Således kan nogle wedge tombs have været dækket af røser, mens andre – måske flertallet – ser ud til at have været fritstående, allerhøjest med en lav, bænklignende krave.

I modsætning til portaldyссер og wedge tombs forestiller man sig almindeligvis, at de to andre hovedtyper af irske megalitgrave – *court tombs* og jættestuer – oprindeligt var dækket af en høj eller en røse. I nogle tilfælde er der intet tilbage heraf. For eksempel er det blevet observeret, at lige så mange court tombs – omtrent 50% – som portaldyссер savner ethvert spor efter en røse.²⁷³ Undersøgte court tombs som Ballyglass og Creevykeel viser dog klart, at de var forsynet med betydelige røser med randsten, og at de forholdsvis små kamre med deres ret beskedne dæksten sandsynligvis oprindeligt var dækkede. Mens på denne måde en blottet court tomb og en blottet portaldyссе kan have en overfladisk lighed med hinanden, er de hver især knyttet til anlæg, der oprindeligt var meget forskellige både med hensyn til idéindhold og design.

De irske jættestuer har ligeledes almindeligvis været dækket af en høj eller røse. Dette må dog tages med forbehold i to vigtige henseender.

Først er der undtagelser. Det gælder i særdeleshed de usædvanlige jættestuer eller snarere dyссер på Carrowmoregravpladsen nær Sligo Bay i det vestlige Irland. De fleste i denne gruppe af 25 tilbageværende monumenter af op-

rindeligt omkring 60 består af et forholdsvis simpelt megalitisk kammer med en enkelt dæksten og omgivet af en kreds af randsten.²⁷⁴ Mange af dem har en kort gang, men denne når ikke ud til kredsen af randsten, og der er heller ikke noget samspil med en afbrydelse i kredsen af randsten (fig. 18.5). Udgravninger i 1970'erne i adskillige af Carrowmoregravene viste ikke spor efter høje eller røser inden for randstenene, og ved grav 27 konkluderede udgraveren, at der aldrig kan have været en dækkende høj.²⁷⁵ Kammerets bæresten var støttet af stenpakninger ved deres basis, men der var ingen tegn på, at dette materiale havde løsnet eller spredt sig hverken inden for eller uden for kredsen af randsten. Pakstenene kan allerhøjest have støttet en lav platform. Ældre henvisninger til "røser" i Carrowmore er enten upræcise, eller stammer fra nyere tids rydning af sten fra markerne omkring monumenterne.²⁷⁶

De fleste irske jættestuer ser dog ud til – i modsætning til Carrowmoremonumenterne – at have været dækket af høje eller røser, og Carrowmore monu-

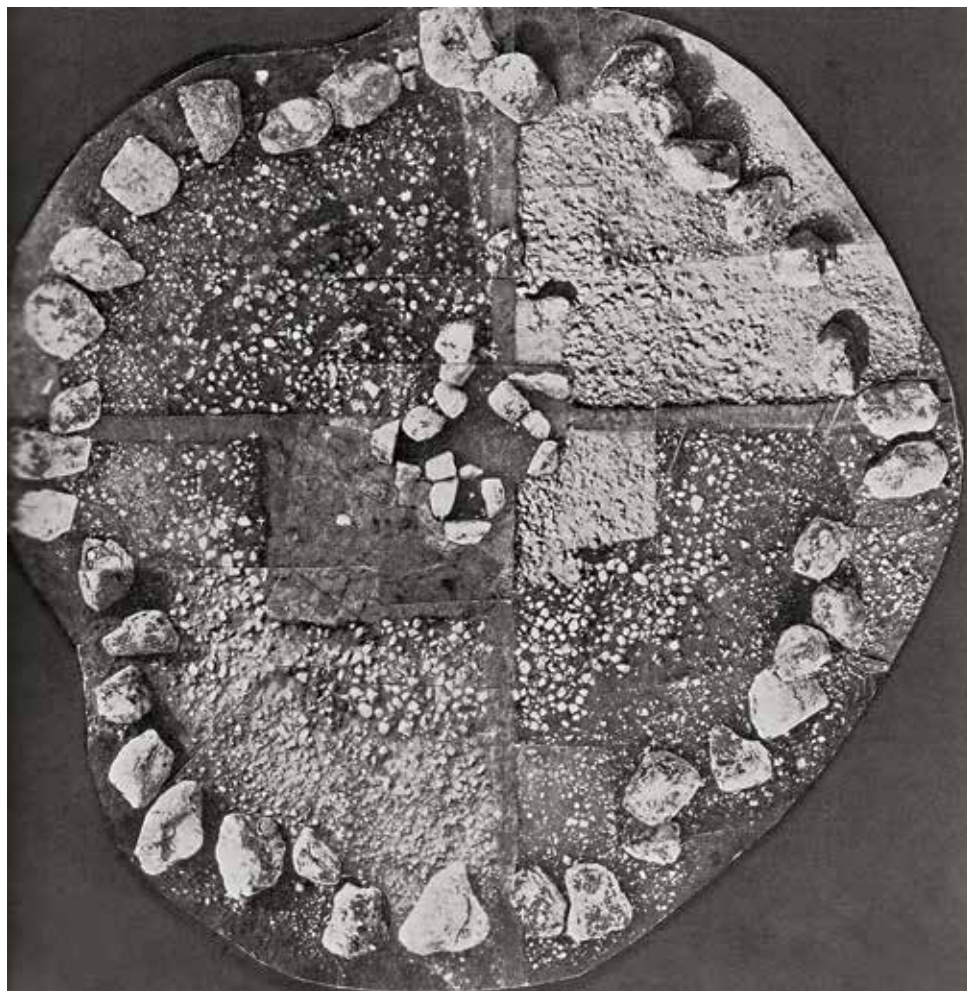

Fig. 18.5. Fotomosaik af den frilagte Carrowmore grav 27.

menterne er på dette punkt usædvanlige. Imidlertid er det – ligesom i Wales og det sydvestlige England – vigtigt at holde sig for øje, at kammeret uomtvisteligt var opført før den dækkende høj, og at alle megalitiske kamre for en tid har været fritstående. I nogle tilfælde kan røsen eller højen være kommet til så hurtigt, at der ikke har været et afbræk i byggeriet. Men i andre tilfælde kan tilføjes af den dækkende høj bevidst været sket senere efter et tidsrum på flere årtier eller århundreder. Et sådant forløb, som ikke altid er let at tolke, er iagttaget ved flere danske monumenter. Ved Tårup i Østjylland – se side 70-72 – var det ikke muligt ved udgravningen definitivt at bekræfte, at kammeret oprindeligt havde stået frit.²⁷⁷ Tåruprunddyssen blev senere dækket af en høj af tørv, før den i ældre bronzealder blev indkapslet i en meget større høj. En lignende sekvens kan gælde for Carrowmore grav 51, som både ved sin placering midt på gravpladsen og ved sin form adskiller sig fra de andre stengrave i Carrowmore. Den var den eneste af Carrowmores stengrave med rester af en røse, men der kan have været et betydeligt tidsinterval mellem færdiggørelsen af kammeret og opførelsen af højen.²⁷⁸

Ved Mound of the Hostages i Tara ses et endnu klarere eksempel på dette fænomen.²⁷⁹ Her er jættestuen dækket af en høj opbygget af to vidt forskellige materialer: en indre røse af sten og en ydre høj af jord (fig. 18.6). Der var adgang til kammeret, som fortsat blev brugt til nye begravelser ind i ældre bronzealder, hvor selve jordhøjen også blev brugt til grave. Det er meget sandsynligt, at jordhøjen først kom til på dette tidspunkt, og i så fald er det direkte analogt med sekvensen ved nogle danske stengrave som Tårup. I Newgrange kan den store høj i det sene 3. årtusind eller tidlige 2. årtusind f.Kr. være opført over og fuldstændigt have skjult den berømte jættestue og dens kreds af dekorerede randsten.²⁸⁰ Det er imidlertid navnlig begyndelsen af sekvensen i Mound of the Hostages, som er interessant, da der bag bærestenene blev bygget tre små stenkister. De indeholdt brændte menneskekogler, som må være deponeret der efter kammerets konstruktion, men før opførelsen af den indre røse. C14-dateringer og forekomsten af Carrowkeelkeramik antyder, at deponeringerne i kisterne var samtidige med de første begravelser inde i kammeret. Dette betyder, at kammeret i Mound of the Hostages blev anvendt til begravelser, da det stod helt frit i den kortere eller længere tid, der gik, inden røsen blev opført. De potentielle paralleller med og modsætninger til Bryn Celli Ddu er særdeles slående.

Adskillelsen af kammer og røse i disse britiske og irske eksempler er mere end blot en konstruktionsmæssig detalje: Det går lige ind i selve hjertet af vores forestilling om en megalitgrav. Vi vil nedenfor vende tilbage til dette emne, men lad os først kort betragte vidnesbyrd om røser og høje ved de neolitiske og megalitiske grave i det nordlige Frankrig.

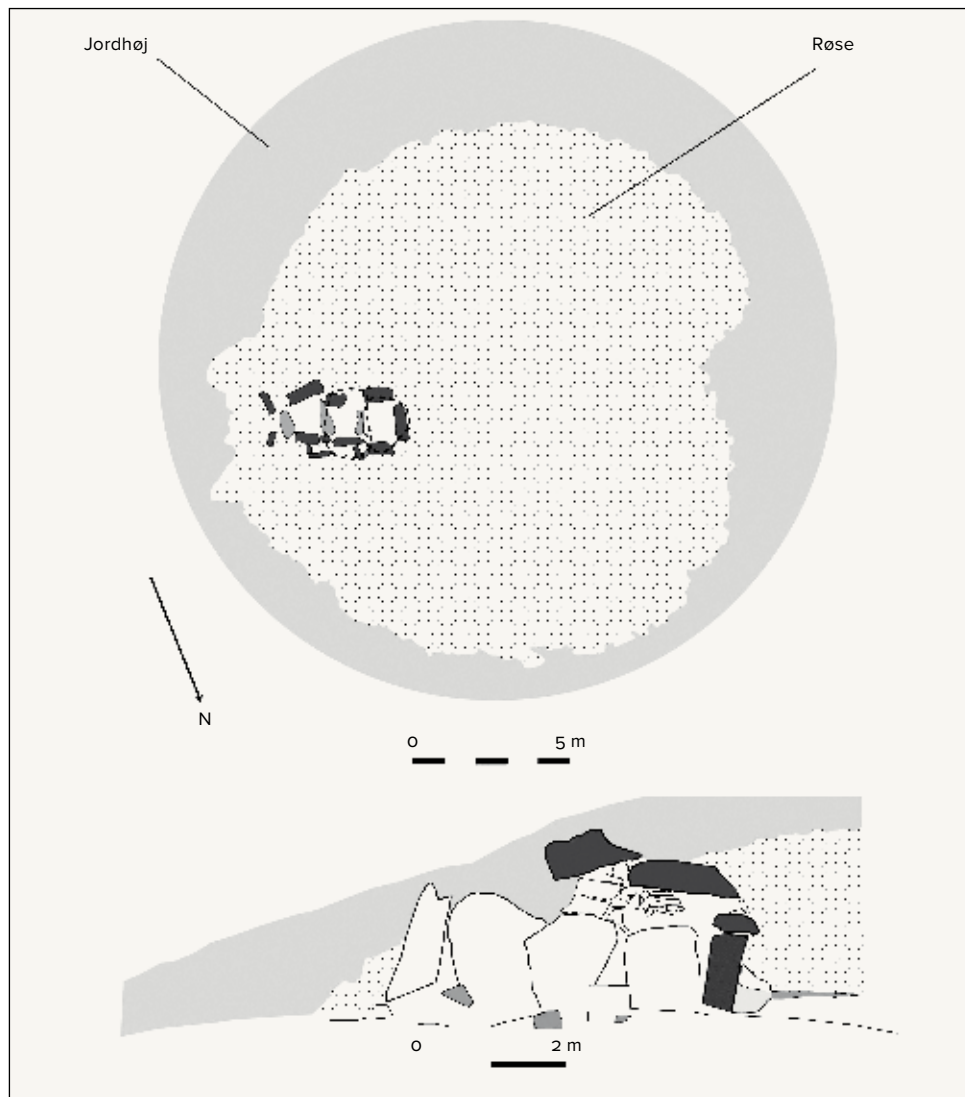

Fig. 18.6. Jættestuen
Mound of the Hostages ved
Tara i county Meath, Irland.
Grundplan og snit gennem
kammeret.

Røser og høje i Nordfrankrig

Som vi så ovenfor, sondrede mange af de tidlige, franske antikvarer mellem gravhøje på den ene side og dolmens eller megalitiske kamre på den anden, og de anså de sidste for at have været fritstående. Imidlertid blev det fra 1850'erne almindeligt at betragte det aktuelle udseende af mange megalitgrave som et resultat af århundreders erosion og menneskelig indgriben. I det 20. århundrede var forestillingen om det fritstående, megalitiske kammer stort set forladt. Forhistorikeren Jean Arnal definerede for eksempel en dolmen som "et tilgængeligt gravkammer, almindeligvis megalitisk, dækket af en høj, og hvis formål det var at modtage mange begravelser."²⁸¹ Han accepterede, at nogle kunne tage spørgsmålet op om, hvorvidt der i alle tilfælde havde været en høj, men

han anså det for umuligt at forestille sig et regn- og vindtæt kammer for de døde uden en høj.

I det nordvestlige Frankrig er der rigeligt med vidnesbyrd ved mange berømte megalitgrave om eksistensen eller den tidligere eksistens af en dækkende høj, som ikke bare var dynger af jord og sten. Det er nu mere end et århundrede siden, Zacharie le Rouzic bemærkede tilstedeværelsen af koncentriske, indre mure i den røse, som dækkede jættestuen Ile Longue,²⁸² og man blev endnu mere opmærksom på de indre strukturer i de bretonske jættestuer efter Pierre-Roland Giots udgravninger af Barnenez i 1950'erne. Da Pierre-Roland Giot begyndte at arbejde i Barnenez, blev han overrasket over, at de indre mure kunne følges højt op i højen, endda højere op end de ydre randsten. Som han selv forklarer: "Sådanne strukturer havde hidtil været betragtet som dele af indre indretninger inde i højene og som vidnesbyrd om konstruktive byggefaser og teknik, hvis rolle var at holde på og støtte murene." Dette fik ham til at foreslå en trinopdelt høj, og sådan blev Barnenezmonumentet rekonstrueret ved slutningen af hans udgravninger. Det publicerede tillader os ikke at gå videre end dette.²⁸³ Rekonstruktioner af adskillige nordfranske jættestuer har siden i større eller mindre grad godtaget idéen om det trinvise udseende, hvilket får disse monumenter til at se meget anderledes ud end dem, man forestiller sig for de fleste britiske og irske lokaliteters vedkommende.

Røser med indre strukturer er et almindeligt forekommende fænomen i nordfranske jættestuer, men andre typer monumenter fortæller en anderledes eller mere flertydig historie. For eksempel har de senneolitiske *allées couvertes* i Seine-Somme-regionen underjordiske, megalitiske kamre med ringe spor af en høj henover. Faktisk er der i Méréaucourt forhold, der tyder på, at dækstenene først blev lagt på efter, at graven var gået af brug, da kammeret op til det øverste af bærestenene var fyldt op af aflejringer. I denne gravs brugstid kan det eneste dække over den have været et letvægtsarrangement af træ eller strå.²⁸⁴ I nærheden ligger La Chaussée-Tirancourt, hvor opfyldningen af kammeret ikke blev efterfulgt af oplægning af dæksten, men efter nogen tid blev de opragende dele af bærestenene udsat for en systematisk ødelæggelse ved ild. De sprængtes i tusindvis af stykker, som lå spredt ud over stedet.²⁸⁵ Monumentet blev i bund og grund begravet og glemt.

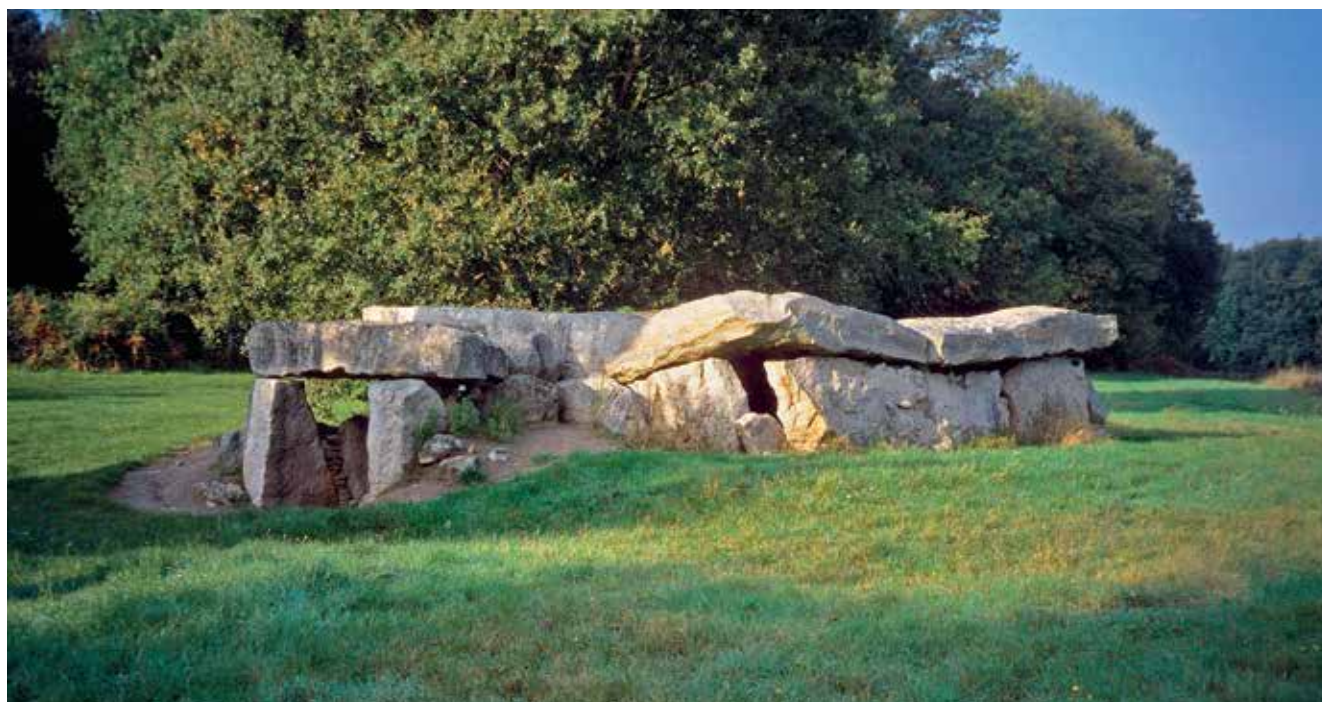
Fraværet af høje eller røser ved Pariserbassinets *allées couvertes* henleder opmærksomheden på den mulighed, at de nordfranske *allées couvertes* også kan have været fritstående. Udgravninger eller andre indikationer har dog vist, at der som regel er spor af en røse.²⁸⁶ I de fleste tilfælde er det imidlertid vanskeligt at afgøre, om det drejer sig om en rigtig dækkende røse eller blot er en platform omkring basis af gangen og kammeret. En undtagelse fra denne usikkerhed udgør Coat-Menez-Guen, en *allée couverte* i den sydlige del af Fi-

nistère, hvor resterne af højen når op til dækstenenes underside.²⁸⁷ Men dette monuments mærkværdige morfologi rejser andre spørgsmål om dets oprindelige udseende.

Nylige undersøgelser på Kanaløerne har vist, at nogle af megalitgravene på øgruppen Guernsey manglede en dækkende høj. På den lille ø Herm ser stengraven Robert's Cross ud til at være omgivet af en høj, men en udgravning klarlagde imidlertid, at højen var dannet af ophobet flyvesand i middelalderen. Der var ingen tegn på en høj eller røse udover en pakning af granitsten op til bærestenene.

De velsagtes mest imponerende af de nordfranske megalitgrave er Loire regionens *dolmens angevins*. Her er der igen nogle steder fundet tegn på en indrammende struktur, og den traditionelle opfattelse hævder, at disse strukturer afgrænsede røser, der oprindeligt dækkede hele monumentet. Ved La Bajoulière nær Saumur afgrænsede en velbygget randstenskæde en oval indre røse. Røsens fyld var blevet plyndret kraftigt i den romerske periode, men ét sted tydede mønstret af sammenstyrtede sten på, at randstenskæden havde været mindst 1,6 m høj.²⁸⁸ Det er således muligt, at røsen – trods de sparsomt bevarede spor – oprindeligt indrammede og dækkede dette store og imponerende kammer, så det ikke kunne ses udefra. Det er noget overraskende, størrelsen og fremtoningen af graven taget i betragtning, for man skulle tro, at det var hensigten at imponere betragteren (fig. 18:7). Vi må imidlertid huske på, at kam-

Fig. 18.7. La Bajoulière er en dolmen angevin. Den ligger ved Saint-Rémy-la-Varenne i departementet Maine-et-Loire, Frankrig.

meret blev opført først og inden røsen kom til. I en vis periode har kammeret været eksponeret og synligt, og der er intet, som udelukker den mulighed, at der i kammeret – ligesom ved Mound of the Hostages – blev foretaget begravelser, længe før røsen blev opført.

Røser som forsegling

Det gælder for de fleste af de monumenter, som er diskuteret i det foregående, at forekomsten af en røse eller en høj ikke i sig selv forhindrede adgang til gravrummet. Der er imidlertid andre situationer, hvor opførelsen af en høj definitivt lukkede af og forhindrede enhver yderligere gravhandling i kisten eller kammeret. Tilstedeværelsen af en røse eller en høj behøver ikke altid at være en del af det originale design; og det kan have markeret "memorialiseringen" – "mindesmærkegørelsen" – af en tidligere gravplads, som ikke fremover skulle modtage nye deponeringer.

Et godt, skønt spektakulært, eksempel er Tumulus de Saint-Michel ved Carnac i det sydlige Bretagne. Dens nuværende form og dimensioner er resultatet af flere på hinanden følgende handlinger eller aktiviteter, hvor de mest iøjnefaldende er de enkelte konstruktionsfaser: kisterne og kamrene på den oprindelige jordoverflade, kernen af stenbrokker, kappen af mergel, de ydre lag af stenbrokker og jættestuen.²⁸⁹ I begyndelsen af 1900-tallet blev der gravet en skakt ind i højen mellem dens centrum og den østlige ende, og man fandt fire begravede anlæg, som var opført på den gamle jordoverflade: en kreds af stenblokke og tre kister. I selve højens centrum, og også denne gang opført på den oprindelige jordoverflade, var der to megalitiske kamre omgivet af en klynge af yderligere 21 små stenkister.²⁹⁰ Alle disse anlæg var bygget og brugt, før arbejdet med røsen begyndte. Men da den var opført, var de lukket inde og utilgængelige.

Vi ser en lignende sekvens ved Tumulus du Moustoir, en anden af de mægtige "Carnac" høje.²⁹¹ Den tidligste aktivitet er repræsenteret af et stenkranset ildsted og et megalitisk kammer. Efter nogen tid blev dette kammer lukket inde i en keglestubformet høj, som forhindrede adgang til kammeret, og ved siden af blev bygget et andet kammer, hvor gravaktiviteterne fortsatte for yderligere en tid. Så blev også dette kammer forseglet i en langhøj bestående af stenbrokker, og endnu et fritstående kammer – en stor rektangulær kiste – blev opført i vestenden. Til sidst blev en kappe af mergel lagt over alle disse anlæg, og en ydre skal af stenbrokker blev føjet til for at gøre højen større, så den fik sin nuværende højde og længde (fig. 18.8).

På denne måde kan den konventionelle forestilling om "kammeret i højen" i mange tilfælde være illusorisk. Kamre blev ikke kun bygget først, men kan

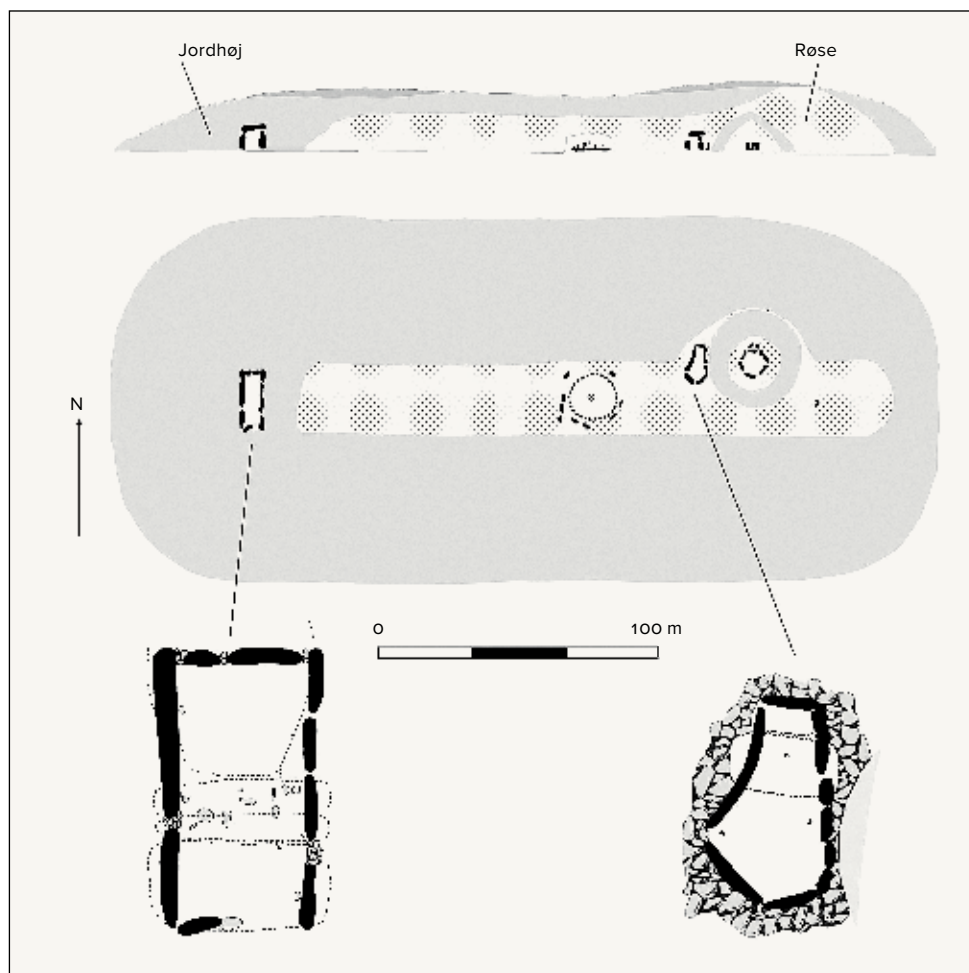
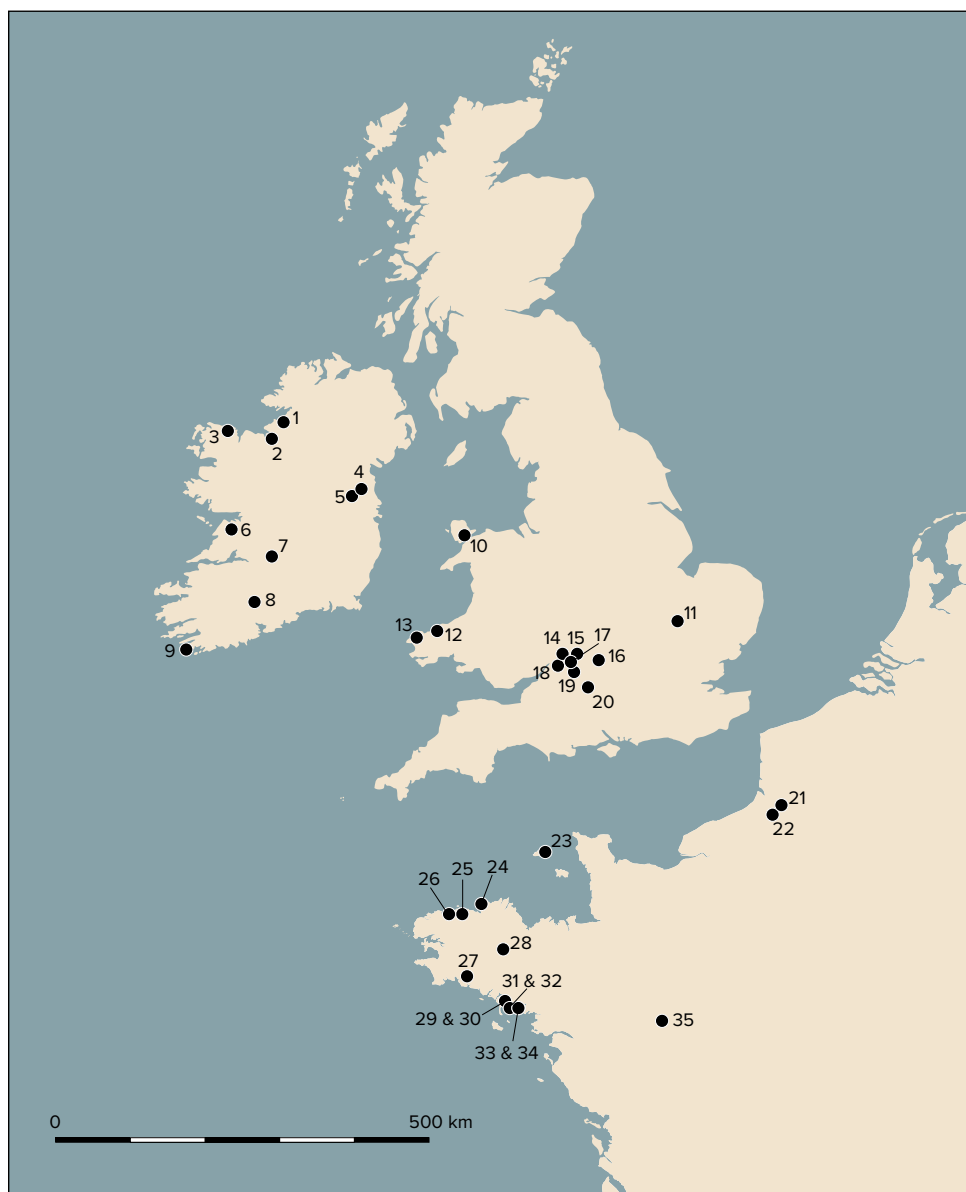

Fig. 18.8. Byggefaser i langhøjen Le Moustoir i Carnac, Morbihan, Frankrig.

også have fungeret som fritstående anlæg, der ikke afventede "færdiggørelsen" med en dækkende høj, før begravelser blev anbragt i dem. Men nogle gange har højen eller røsen markeret lukningen af monumentet, og dets omdannelse til et mindesmærke, en *memorial*. Dette var klart sekvensen i de tidlige langhøje uden megalitiske kamre i det sydlige og østlige England. De dækker over resterne af dødehuse og andre træbyggede anlæg med tilknytning til gravlæggelser. I de fleste tilfælde er kun stolpehullerne tilbage, men de våde omgivelser ved Haddenham i Cambridgeshire Fenland havde bevaret store planker af træ, som indbyder til sammenligning med de plader af sten, der blev brugt i samtidige, megalitiske konstruktioner.²⁹² I mange af disse langhøje er træanlæggene med vilje ødelagt ved at blive brændt af. Langhøjene, som markerer disse steder, var ikke blot dække over træbyggede gravanlæg, men var også mindesmærker – memorials – for, hvor disse anlæg engang stod. Langhøjene er ikke i sig selv forbundet med nye gravlæggelser, men er først og fremmest forårsaget af ønsket om at dække til og lukke.

Fig. 18.9. Kort over omtalte lokaliteter i Frankrig, England, Wales og Irland.

1. Creevykeel
2. Carrowmore
3. Ballyglass
4. Newgrange
5. Mound of Hostages, Tara
6. Poulnabrone
7. Bournadomeeny
8. Island
9. Leenane
10. Bryn Celli Ddu
11. Haddenham
12. Pentre Ifan
13. Carreg Samson
14. Belas Knap
16. Cow Common Long
15. Hazleton North
17. Ascott-under-Wychwood
18. West Tump
19. Lamborough Banks
20. West Kennet
21. La Chaussée-Tirancourt
22. Méreaucourt
23. Robert's Cross
24. Prajou-Menhir
25. Barnenez
26. Kernic
27. Coat-Menez-Guen
28. Liscuis
29. Tumulus de Saint-Michel
30. Tumulus du Moustoir
31. Er Grah
32. Table des Marchands
33. Gavrinis
34. Ile Longue
35. La Bajoulière

To hovedkonklusioner melder sig efter denne korte oversigt af megalitiske steder i Storbritannien, Irland og Nordfrankrig (fig. 18.9). For det første vigtigheden af *sekvens*, nemlig, at i monumenter, hvor kammeret er dækket af en høj eller en røse, kan kammeret have været i brug i en anseelig periode, før højen eller røsen blev opført. Det er generelt vanskeligt at bestemme varigheden af denne periode, men fritstående kamre kan have været langt mere almindelige, end man ellers traditionelt forestiller sig. Der har været undtagelser, navnlig ved kamre med hvælv, hvor den samtidige konstruktion af kammer og røse var væsentlig for at sikre hvælvetets stabilitet. Men i andre tilfælde vil opførel-

sen af en høj eller en røse have været det sidste trin i en multifase-sekvens af konstruktion, brug og opgivelse.

For det andet må vi erkende, hvor svært det er at rekonstruere disse monumenters oprindelige tredimensionalitet. 1800-tallets antikvarer blev somme tider vildledt ved synet af bevarede megalitiske anlæg og overså naturlig nedbrydning og menneskelig indflydelse. Fraværet af en synlig høj betyder ikke nødvendigvis, at der aldrig har været en. Desuden findes den dækkende høj på mange velkendte lokaliteter så som West Kennet i Wiltshire, Gavrinis i Bretagne og Newgrange i Irland. I de fleste tilfælde kan der ved udgravning findes en basis for et røselignende anlæg, men denne opdagelse løser ikke spørgsmålet om anlæggets oprindelige udseende. Var det blot en bænk eller platform, eller oversteg den i højde dækstenene? Omhyggelige iagttagelser vil somme tider kunne besvare spørgsmålet, men ikke altid. Det, der står tilbage som resultat, er erkendelsen dels af den store formvariation, der præger de neolitiske monumenter i det nordvestlige Europa, og dels, at anlæg, som har store ydre ligheder i deres nuværende "afklædte" tilstand, eller på publicerede plantegninger, kan have været vidt forskellige i koncept og fremtoning.

Noter

1. Fergusson 1872; Joussaume 1985 og 1988; Mohen 1989a-b; Kaul 1998.
2. Grundtvig 1808b, 1809 og 1811.
3. Nørregård-Nielsen 2004 og 2013; Brøndsted 1958; J. Jensen 1994.
4. Maleriet kan ses på Statens Museum for Kunst. Stengraven, som inspirerede J.C. Dahl, kan stadig ses. Den kaldes Bakkebølle- eller Ørnehøjdyssen. Claus Dam, Kulturstyrelsen, takkes for at have gjort os opmærksom herpå.
5. Vejlager 1939; Eriksen 1990, s. 122-125 (Brundby); Eriksen & Olesen 1991 (Ringkøbing og Vejrum). Ringkøbing-monumentet blev sløjfet i 1960.
6. Adriansen 2010, s. 116-117.
7. Adriansen 2010, s. 187; Bjørnvad 1999.
8. Den lille dysse kaldes for Klokkestenen og står lige foran den store stenhøj, jf. Eriksen 1990, s. 166.
9. Wivel & Engelhart 1995; Wivel 2002.
10. Eriksen 1999.
11. Tidligere blev dækstenen anset for at veje 11½ tons (Eriksen 1999, s. 58), men efter en ny beregning baseret på scanning ved Jens Vedel er vægten beregnet til 16,3 tons, jf. boks 6, s. 248-249.
12. Eriksen 1999, s. 58-64; Eriksen 2010.
13. Eriksen 1990.
14. S. Hansen 1993.
15. Nordman 1918, s. 87-91; Brøndsted 1957, s. 228.
16. Bakker 2001.
17. Mathiassen 1936.
18. Voss 1963; E. Jørgensen 2000, s. 76-77.
19. Worsaae 1843, s. 64.
20. Ebbesen 1985; P.O. Nielsen 1981b.
21. Müller 1897, s. 56.
22. Kjær 1925, s. 40 og s. 43.
23. Brøndsted 1938, s. 198-201.
24. Glob 1942, s. 22-24.
25. Mathiassen 1957; Ebbesen 1985; Eriksen 1987; I. Nielsen (red.) 1987.
26. M.A. Hansen 1952, s. 44-45.
27. Thorsen 1984, s. 38.
28. P.O. Nielsen 1981a, s. 76; J. Jensen 1988, s. 153; Ebbesen 2007, s. 11.
29. J. Jensen 1988 s. 153.
30. I udstillingsbygningen på P-pladsen til Tustrupmonumenterne kunne man endnu i 2010 læse: "Udgravningerne viste, at mange sten med tiden er fjernet fra gravene. For at give besøgende et indtryk af en intakt runddysse besluttede Skov- og Naturstyrelsen i 1994 at restaurere jordhøjen og den nedbrudte flisemur i den østlige runddysse som kontrast til det ødelagte dyssekammer."
31. Eriksen 1999, s. 72-77; J. Jensen 2001, s. 362-363; N. Nielsen 2003.
32. N.H. Andersen 2008, s. 341; Eriksen 2009; Eriksen & Andersen 2010.
33. S.I. Hansen 2009a-b og 2010; Dehn 2013; Dehn m.fl. 2013.
34. Vedbæk: Albrethsen & Petersen 1975 og 1976. Nivå: O.L. Jensen 2006. Skateholm:

- Larsson 1986. For mere litteratur af Lars Larsson om Skateholm, se J. Jensen 2001, hvori også findes yderligere omtale af og henvisninger til danske mesolitiske grave.
35. Adamsen & Jensen 1995-2003; Adamsen & Jensen 1995.
 36. Længden varierer fra 0,8 m til 3,0 m, bredden fra 0,4 m til 1,6 m og højden fra 0,5 m til 1,6 m, jf. Ebbesen 2011, s. 176.
 37. Eriksen 1980, s. 36-37.
 38. Den her brugte typeinddeling af dyssekamre i I-IV følger stort set Klaus Ebbesens inddeling (Ebbesen 2007 og 2011). Hos Ebbesen er også redegjort for de enkelte typers antal, størrelse, forekomst, fund af oldsager, datering m.m., ligesom der er henvisninger til mange dysser hørende til den ene eller anden type.
 39. Mathiassen 1942; E. Jørgensen 2006.
 40. I 1957 angives antallet af fredede stengrave til 2.067 (Mathiassen 1957, s. 10). Heri er medregnet et mindre antal hellekister fra seneololitikum. I Trap 5. udgave, 1954-1972, har Therkel Mathiassen for hvert sogn og amt opregnet antallet og arten af fredede fortidsminder, og ved sammenlægning af tallene amt for amt er der 2.031 stengrave, som fordeler sig på 1.584 dysser, 382 jættestuer og 65 ubestemmelige stengrave og derudover 56 hellekister. I 1985 viser en ny beregning, at der nu er 2.364 fredede stengrave, inkl. hellekister (Ebbesen 1985, s. 138-142). I 2013 angives antallet af fredede stengrave til ca. 3.000 (Dehn m.fl. 2013, s. 695). I så fald skulle der være sket en forøgelse på over 600 stengrave på knap 30 år, hvilket er ret overraskende. Mærkeligt nok foreligger der ikke en moderne optælling og statistik over de fredede store stengrave.
 41. Af danske megalitanlæg med rækker eller kredse af orthostater kan bl.a. nævnes: Langdyssen Brudager nord for Svendborg (Sehested 1878, s. 11); langdyssen Skedyse ved Kyndby, Nordsjælland (Kaul 1987, s. 20; Ebbesen 2007, s. 56); langdyssen Troldhøj i Nørreskov på Als (Raben 1982, s. 47); gangdyssen ved Tustrup (jf. kap. 16) og Bygholm Nørremark ved Horsens med en jættestue i den ombyggede tidligneo-litiske langhøj (Rønne 1979); den sløjfede rundhøj Damsbo A1 på Sydvestfyn, også med en jættestue, undersøgt 2006-2008 af Niels H. Andersen, FHM j.nr. 4401, OBM j.nr. 3527 (N.H. Andersen 2011, s. 151 fig. 5).
 42. Stengærde: Barkær: Liversage 1992, s. 19 fig. 6; Den nordlige af to parallelt liggende langdysser ved Ibjerg ved Årslev sydøst for Odense, undersøgt af Odense Bys Museer i 2008-9. Vandretliggende tømmer: Lindebjerg, jf. Liversage 1983. Pæle og stolper: Sydvestfyn, jf. kap. 20; Mosegården, jf. Madsen & Petersen 1984.
 43. Kjær 1925, s. 48.
 44. Ebbesen 2011, s. 158.
 45. Den anden fredede femkamrede langdysse, hvor alle kamrene allerede i 1847 var sprængte og ødelagte, ligger ved Abkær nær Vedsted sydvest for Haderslev. Vi ved ikke, om alle kamre har været dyssekamre.
 46. Ved publiceringen af Fuchsbergkeramikken blev den betragtet som afspejlende "en overgangsfase mellem tidlig- til mellemneolitikum. Formelt må man dog foretrække at betegne den som den tidligste mellem neolitiske fase ..." (Andersen & Madsen 1978, s. 144). Andre forskere har ikke godtaget dette, men placerer Fuchsbergfasen sidst i tidligneo-litikum (jf. bl.a. Ebbesen 2011, s. 42), hvad der accepteres af de fleste, skønt vi mener, at der med Fuchsbergfasen kommer så meget nyt, der netop peger fremad og ikke bagud.
 47. Nordman 1935.
 48. N.H. Andersen 2000, s. 43.
 49. Dehn m.fl. 2013, s. 699.
 50. Ebbesen 1990.
 51. Ebbesen 1990, s. 62, fig. 20. Stenlægningen, der ligger direkte på stenalderens muld-

- lag, kan meget vel hænge sammen med en ikke erkendt jordgrav i den ikke undersøgte del af langhøjen.
52. Ebbesen 1990, s. 63-64.
 53. Berg 1956; Skaarup 1985, s. 111-112, kat. nr. 65.
 54. Berg 1958; Skaarup 1985, s. 176-179, kat. nr. 229.
 55. To andre gode eksempler er jættestuehøjen Damsbo A1 på det sydvestlige Fyn, jf. note 41, og langhøjen Frellesvig, Langeland, med to små jættestuekamre, jf. Berg 1974 og Skaarup 1985, s. 114-115, kat. nr. 73.
 56. Eriksen 1980; Skaarup 1985, s. 315-318, kat. nr. 544; Eriksen & Thorsen 1979.
 57. Gebauer 1990.
 58. Ethelberg 1994; AUD 1991: Nr. 380, s. 199-200; E. Jørgensen 2000, s. 75-78; Andersen & Rasmussen 1993, s. 13-15.
 59. Andersen & Rasmussen 1993, s. 13-15; E. Jørgensen 2000, s. 75-78.
 60. Holst 2006.
 61. Holst 2006, s. 8; Thorsen 1981.
 62. S.I. Hansen 2010, s. 12-13; Dehn 2013, s. 98.
 63. Eriksen 1980, s. 35, fig. 5.
 64. Thorvildsen 1985.
 65. Måske har A.P. Madsen på sin tegning kun medtaget de større sten, hvorimod randsten markeret med mindre sten eller stumper af sten ikke er medregnet.
 66. Deklaration af 24. november 1890. Deklarationsarkivet, Kulturstyrelsen.
 67. Adamsen & Jensen 1998, s. 306. Undersøgelsen blev foretaget af "Told-Casserer" Machesen, antagelig i anden halvdel af 1700-tallet, da han i 1809 omtales som "en gammel ærværdig NorMand".
 68. Den sydlige bæresten har en plan overflade, der virker unaturlig, men der ses ingen kløvemærker.
 69. Adamsen & Jensen 1998, s. 290.
 70. Poulsen 2001.
 71. Fund og Fortidsminder 141101-116: Undersøgelseshistorie, 1894.
 72. Fund og Fortidsminder 141101-116: Undersøgelseshistorie, 1946.
 73. Brev dateret 19/9 1936 fra Mogens Mackeprang til Nationalmuseet, j.nr. NM I 198/36.
 74. For eksempel var teksten nederst på grundplanen af Kjallesten ikke med: "(Kun meget lidt højnet over det omgivende Jordsmon.)". Denne vigtige information fremgår ikke af den tilhørende, meget knappe tekst af Conrad Engelhardt.
 75. For eksempel beretningsarkivet med ældre udgravninger og restaureringer af dysser samt flere private amatørarkæologers optegnelser og udgravningsbøger, bl.a. Ludvig Zincks, med detaljeret profil af fyldlagene i en megalitgrav, tegnet 1865!, jf. Dehn m.fl. 1995, s. 41, fig. 38.
 76. Anmeldt i Kuml 2007, jf. Eriksen 2007.
 77. "Danmarks megalitgrave" består af tre bøger: to tekst- og kortbind (bind 1.1 og 1.2) udgivet i 2011, og et katalog (bind 2) udgivet i 2008. "Danske jættestuer", 2009, består af 46 kapitler om Nationalmuseets ældre undersøgelser af dysser (bl.a. Kellerød og Grønsalen) og jættestuer og hertil hørende beskrivelser og analyser. Bøgerne er anmeldt i Kuml 2012, jf. Gebauer 2012.
 78. Ebbesen 2008, s. 7.
 79. Præsteindberetningerne fra 1600-tallet: F. Jørgensen 1970 og 1974. Præsteindberetningerne fra 1800-tallet: Adamsen & Jensen 1995-2003.
 80. Sjælland dækkes af fire korthæfter, resten af landet af 63 korthæfter, der er nummereret 1-66, idet 1-2, 4-5 og 7-8 hver især er slået sammen til ét korthæfte. Nogle korthæfter udkom i op til fire udgaver.
 81. Indledende tekst i "Vore Fortidsminder".

82. Becker 1969, s. 6.
83. J.V. Jensen 1931, s. 47.
84. Therkel Mathiassen skrev også alle afsnittene om de fredede oldtidsminder, sogn for sogn i Trap, 5. udgave, der udkom 1953-1972, jf. note 40.
85. Mathiassen 1957.
86. Ved Sjælland er Møn ikke medregnet.
87. Af de 1.584 fredede dysser, som er opregnet i Trap 5. udgave, er de 851 langdysser, 228 runddysser og 505 dyssekamre. Se i øvrigt note 40.
88. Beskrivelsen af de første 29 numre i listen over potentielt ægte åbne dysser er fra *Vore Fortidsminder*. Fremhævelserne i *kursiv* er vores. Bemærkelsesværdigt er det, at de alle ligger på Sjælland og Lolland. I listen er nævnt nummeret i *Vore Fortidsminder* (VF). Nummeret i *Fund og Fortidsminder* (F&F) fremgår af stedregistret bagest i bogen.
- 1: Langdysse i Avnede Skov, Lolland. VF 61 Maribo nr. 26: “Smuk langdysse *uden jordhøjning*; mange randsten og kammer med dæksten.” – 2-4: Langdysser i Hildesvig Skov, Lolland. VF 62 Nykøbing F. nr. 9: “Tre langdysser, *næsten uden jordhøjning*, med mange randsten; de to østligste har kammer med afvæltet dæksten.” – 5: Langdysse i Hamborg Skov, Lolland. VF 62 Nykøbing F. nr. 85: “Langdysse, *næsten uden jordhøjning*; mange randsten og kammer uden dæksten.” – 6: Runddysse i Hamborg Skov, Lolland. VF 62 Nykøbing F. nr. 86: “... en runddysse *uden jordhøjning* og med delvis sammen-skredet kammer.” – 7: Langdysse i Hamborg Skov, Lolland. VF 62 Nykøbing F. nr. 87: “Langdysse *uden jordhøjning*; en del randsten og kammer med dæksten. Restaureret.” – 8: Runddysse i Hamborg Skov, Lolland. VF 62 Nykøbing F. nr. 113: “Runddysse *uden jordhøjning* med dæksten over kammeret. Restaureret.” – 9: Langdysse i Flintinge By-skov, Lolland. VF 62 Nykøbing F. nr. 89: “... en langdysse *uden jordhøjning* med kammer af 8 bæresten, ingen dæksten.” – 10: Langdysse ved Priorskov, Lolland. VF 62 Nykøbing F. nr. 122: “Langdysse, *næsten uden jordhøjning*; kammeret har dæksten.” – 11: Langdysse i Keldskov, Lolland. VF 65 Gedser nr. 14: “Langdysse *uden jordhøjning* og kammer.” – 12: Runddysse i skoven Store Møsten. VF NV-Sjælland nr. 161: “Runddysse *uden høj*, men med mange randsten og kammer af 5 bæresten og dæksten.” – 13: Langdysse i Vinskoven. VF NV-Sjælland nr. 169: “Ualmindelig smuk og anselig langdysse, noget restaureret af ejeren; der er *ingen jordhøjning*, men et stort kammer af 3 bæresten, tærskelsten og 1 stor dæksten; randstenene er store og smukke.” – 14: Langdysse vest for Ugerløse. VF NV-Sjælland nr. 199: “Langdysse med *kun ringe jordhøjning*, med to kamre, det ene firsidet, uden dæksten, det andet sekssidet, med dæksten.” – 15: Langdysse øst for Ugerløse. NV-Sjælland nr. 200: “Anselig langdysse i en lille lund; *næsten ingen høj*; mange anselige randsten og firsidet kammer uden dæksten.” – 16-17: To langdysser i Grønholt Hegn. VF NØ-Sjælland nr. 173: “To langdysser, *begge uden jordhøj* og kammer, men med anselige randsten. På den sydlige findes en kreds af mindre sten inden for randstenene” – 18: Langdysse ved Birkede. VF NØ-Sjælland nr. 283: “Videdysse, *langdysse uden jordhøj*, 26 store randsten og 2 stenrækker tværs over, firsidet kammer med dæksten.” – 19: Langdysse ved Valbygård, NV for Slagelse. VF SV-Sjælland nr. 42: “Langdysse *uden omgivende høj*, med 2 noget forstyrrede kamre, indrammet af smukke randsten.” – 20: Langdysse i Valbygård Skov, Sønder Overdrev, Nykobbøl Skov, øst for Slagelse. VF SV-Sjælland nr. 75: “Langdysse *uden jordhøjning*, bestående af 2 kamre med dæksten og tærskelsten, omgivet af randsten.” – 21: Langdysse i Broby Vesterskov. VF SV-Sjælland nr. 108: “Langdysse, omsat med randsten; men *uden jordhøjning*. I midten et gravkammer dannet af 3 sidesten og 1 dæksten, hvorpå der ses skåltegn.” – 22: Langdysse i Korsør Skov. VF SV-Sjælland nr. 129: “Langdysse *uden jordhøjning*. Kammer af 3 bæresten og 1 dæksten og omgivet af randsten.” – 23: Langdysse i Syllinge Skov. VF SV-Sjælland nr. 172: “Langdysse *uden jordhøjning*, men omgivet af en dobbeltrække randsten. Gravkammer af 6 sidesten,

- men uden dæksten." – 24: Langdysse i Gunderslevholm Skov. VF SV-Sjælland nr. 201: "Anselig og smuk langdysse, omgivet med høje, tæt sammenstillede randsten. *Fritstående kammer* af 4 bæresten og 1 dæksten. – Omtalt i N.F.S. Grundtvigs digt: "Gunderslev Skov"." – 25: Dyssekammer i ubestemt høj, nord for Herlufmagle. VF SV-Sjælland nr. 228: "Dyssekammer, bestående af 3 sidesten, 1 tærskelsten og 1 dæksten. Omgivet af *lav jordhøj* og enkelte randsten." – 26: Runddysse i Tinghøj ved Vejlø, syd for Næstved. VF SV-Sjælland nr. 238: "Runddysse, omsat med randsten og med et *fritstående dyssekammer* af 2 sidesten og 1 dæksten." – 27: Langdysse i Magleby Skov. VF SØ-Sjælland nr. 27: "... een langdysse, *næsten uden jordhøjning*, med mange randsten, ..." – 28: Strandegårds Dyrehave syd for Fakse Ladeplads. VF SØ-Sjælland nr. 58: "... en lille langdysse *uden jordhøj* med et kammer uden dæksten og mange randsten." – 29: Langdysse i Vintersbølle Skov, øst for Vordingborg. VF SØ-Sjælland nr. 105: "Langdysse *Valdemars Plads*; der er *ingen jordhøjning*, men en del randsten og rester af to kamre."
89. E.B. Petersen 1974; Petersen & Egeberg 2007.
90. Johansen 1917; Thorvildsen 1941.
91. T. Madsen 1993. For oversigter over barkæranlæg, langhøje og jordgrave se T. Madsen 1979; Kristensen 1991; Ebbesen 1994; Rudebeck 2002 (inkl. de svenske); Ebbesen 2007; Kossian 2005; Rzepecki 2011.
92. Stürup 1966.
93. En yderligere omtale og en oversigtsplan kan ses hos T. Madsen 1972, s. 127-128.
94. Stürup 1966, s. 15-16.
95. Liversage 1970, 1981 og 1983.
96. Liversage 1983, s. 5-7 med fig. 1-2.
97. Liversage 1983, s. 8-10 med fig. 3-4.
98. Liversage 1983, s. 12-13.
99. Rønne 1979.
100. Preben Rønne takkes for denne meddelelse.
101. Kaul 1988, s. 61.
102. Noble 2006, s. 86-92.
103. Undersøgt ved Niels H. Andersen. Materialet er under bearbejdning. Udgravning mellem Odense Bys Museer (j.nr. 6973) og Moesgaard Museum (j.nr. 5025).
104. Ved studier af profilvæggen tværs over graven blev der kun iagttaget svage og uklare spor af sideplankerne. Det kan skyldes, at plankekisten er faldet sammen.
105. Glob 1949.
106. Glob 1975.
107. Glob 1949, s. 14.
108. Liversage 1992, s. 22-23.
109. Glob 1949, s. 6; Liversage 1992, s. 9 og 22-23.
110. Liversage 1983, s. 12.
111. Ebbesen 1994, s. 69 og 86.
112. Kjærum 1971.
113. Müller 1911, s. 280-281.
114. Liversage 1992, s. 23.
115. Kellerød (H. Andersen 1998; Ebbesen 2009 s. 358-360). Rude (T. Madsen 1980). Havnbjerg Skov (Becker 1960), Skelde (Ethelberg 1994). Desuden kan af dyssekister bl.a. nævnes kammer 1 i Harreby (E. Jørgensen 2006, s. 62), og Tindbæk mellem Viborg og Randers samt Løjt Skovby øst for Åbenrå (Liversage 1992, s. 23).
116. Aner 1963, s. 13.
117. C.H. Hansen 2010.
118. Ebbesen 2011, s. 294.
119. Rønne 1979.

120. Kjærøum 1977.
121. Madsen & Petersen 1984.
122. Rzepecki 2011.
123. Langdysser betegnes her som langhøje rammet ind af randsten. Foruden at indramme almindelige dysser fra dyssetid er disse langdysser også opført i jættestuetiden, da flere af dem ses kun at indeholde jættestuer. Eksempler herpå ser vi i den sidste fase af anlægget på Bygholm Nørremark, jf. illustration på forsiden af Skalk 1979, nr. 5. Også i Sarupområdet er der langdysser kun forsynet med jættestuer, bl.a. Sarup Gamle Skole XII anlæg B (fig. 20.5) og Strandby Skovgrave anlæg D II (fig. 20.7). Et meget kendt og imponerende eksemplar har vi i Kongehøjen, der ligger vest for Mariager.
124. For eksempel er den indvendige højde 1,7 m i kammeret i Gunderslevholmdyssen, og en lignende højde er konstateret ved et dyssekammer i skoven Pipstorn øst for Fåborg, hvor kammeret var blevet molesteret af et væltet træ efter stormfald og efterfølgende blev restaureret i 2000 af Torben Dehn og Svend Illum Hansen (beretning Odense Bys Museer j.nr. 8790).
125. Pontoppidan 1764, s. 329.
126. H. Andersen 1998; Ebbesen 2009, s. 358-360.
127. Eriksen 1990, s. 35-37 og 136-137.
128. Grundtvig 1808a.
129. Molbech 1808. Samme beskrivelse i Molbech 1811.
130. Adamsen & Jensen 1998, s. 519.
131. Christian Adamsen takkes for denne oplysning.
132. Antikvariske Annaler 1812 nr. 1, s. 142-143.
133. Dehn & Nielsen 1987.
134. Brev dateret 4. maj 1809 fra godsejer Neergaard til Stemann, amtmand over Sorø amt. Deklarationsarkivet. Kulturstyrelsen.
135. A.P. Madsen 1868, s. 10.
136. Fredningsdeklaration af 1. september 1886. Deklarationsarkivet. Kulturstyrelsen.
137. Fund & Fortidsminder 040505-1: Undersøgelseshistorie, 1904.
138. Fund & Fortidsminder 040505-1: Undersøgelseshistorie, 1940. Forkortelsen "v." står for væltet.
139. Beskrivelse af randsten foretaget 28. marts 2008 af Palle Eriksen:
 1-2: Udvæltet, sprængt i toppen. 3: Hælder udad. 4-5: Udvæltet. 6: Udvæltet, top skudt. 7: Udvæltet. 8: Udvæltet, top sprængt, der mangler en stump. 9: Hælder lidt indad. 10: Står lodret. 11: Hælder kraftigt indad, muligvis ved foden gledet lidt udad. 12: Helt sprængt, kun en stump stikker op. Tilføjet tegning i 2008. 13: Helt udvæltet, lille hjørne af top afknækket. 14: Helt udvæltet. 15: Hælder lidt indad. 16-17: Hælder meget indad. 18: Helt udvæltet. 19: Hælder lidt mod vest. 20-22: Helt udvæltet. 23: Hælder let udefter. 24: Helt udvæltet. 25-26: Hælder ganske lidt udad, af 26 er top afsprængt, og et stykke ligger inde i langdyssen. 27: På plads med let hæld indefter. 28: Hælder let udad. 29: Helt udvæltet, top overgroet af trærod. 30: Hælder let indad, står OK. 31: Hælder meget indad. 32: Væltet indad og helt om, og (muligvis) gledet udefter ved fod. 33: Væltet let indad. 34: Sandsynligvis væltet mod øst. 35: Væltet helt ud og presset udefter, muligvis af stort træ. 36: (Muligvis) sprængt. Må have stået – og står – i gavlen, hælder muligvis mod nord. 37: Helt omvæltet, 2,6 m lang. 38: Helt omvæltet, mindst 2,5 m lang. 39 A-B: Sten sprængt i to stykker, den vestligste (A) står på plads og har en 65 cm lang kløverille; den anden del (B) ligger 3-4 m øst for A. 40: Helt omvæltet og sprængt i to dele, 60 cm langt kløverille. 41: Helt udvæltet, retning NNØ. 42: På plads. 43: På plads, står fint. 44: Som 43, men med tværgående revne i vestlige tredjedel. 45: Hælder (lidt) indad og er gledet udad ved fod. 46: Står

tilsyneladende på plads. 47: Top afsprængt og ligger indefter. 48: Muligvis intakt. 49: Næsten helt udvæltet. 50: Intakt, muligvis for meget hæld indefter. 51: OK, med i felt 1's østvæg, 1,0 m lang. 52: Skredet udefter, bund hælder derfor stærkt indefter. 53-54: OK, står fint og tæt sammen. 55: Væltet indad, og bund muligvis skredet udad. 56: Væltet næsten helt om og udefter. 57: "Trykket" udefter, tværgående revne. 58: Væltet helt om, med i profil i felt 2's østvæg, 1,3 m lang. 59: Væltet næsten helt om og udefter. 60-62: Væltet helt om og udad. 63-64: OK, på plads. 65: Væltet udefter. 66-68: Væltet helt om og udefter. 69: Top afsprængt, står (tilsyneladende) på plads. 70: Hælder noget indefter, bund skredet udad. 71: Afsprængt top, står ellers fint. 72: Hælder indad. 73: Står næsten på plads, dog med lodret front og hælder lidt mod øst efter tomrummet af 72. 74: På plads. 75: Helt udvæltet og sprængt i to stykker, tydelige kløvemærker, det ene et 10 cm langt og 7 cm dybt kløvehul. 76: Ligger næsten helt udvæltet. 77: Står på plads, men hælder lidt udefter. 78: OK, på plads. 79: Helt udvæltet. 80: Hele siden (udsiden) mod nord er afsprængt. 81: Udvæltet og drejet mod vest. 82: Helt udvæltet og "rykket mod nord", må have stået mellem 81 og 83. 83: Lang smal sten, der hælder indad. 84: Helt udvæltet, den nordligste sten i vestgavlen. 85: Hælder let indad, men står ellers næsten på plads. 86: Helt udvæltet og sprængt i tre stykker. 87: Helt udvæltet. 88: Mulig randsten, der er sprængt og flyttet. Ligger lige syd for 1. 89: To stykker af sprængt sten, der meget vel kan være randsten. Den ene ligger inde i langdyssen ud for mellemrummet 11-12, den anden (ikke med på plan) udenfor. 90: Omkring 6-7 m uden for langdyssens SØ-hjørne ligger en stor sten, der kan være en flyttet randsten. Terrænet skrånere her meget udefter. 91-92: Sten med afsprængninger, kan være randsten, ligger ud for 40-41.

140. Kaul & Krogh 1990, s. 237.
141. Dækstenen er 4 m lang, 2,7 m bred og op til 0,9 m tyk. Hvis vi lader som om, den er firkantet og gennemsnitligt 0,5 m tyk, er dens volumen 5,4 m³. Da 1 m³ granit vejer 2,75 t, så vejer dækstenen 14,85 tons.
142. Steensberg 1983, s. 29 og 40-41.
143. I selve undersøgelsen deltog desuden Torben Dehn, Lars Bjarke Christensen og Jørgen Westphal, alle Kulturarvsstyrelsen, samt Palle Eriksen, Ringkøbing-Skjern Museum. Beretningen "Undersøgelsesrapport, Grundtvigsdyssen (Sandbæksdys- sen – Gunderslevholmmdysen), Nationalmuseet j.nr. 8333/03-33", dateret februar 2009, er udarbejdet af Lars Bjarke Christensen. Undersøgelsen er indtil videre omtalt i tre artikler, der alle taler kraftigt for, at Gunderslevholmmdysen oprindeligt var en dysse med høj: S.I. Hansen 2009a-b og Dehn 2013, jf. også Dehn m.fl. 2013, s. 699.
144. S.I. Hansen 2009a, s. 7.
145. Dehn 2013, s. 100. Vores oversættelse fra engelsk til dansk.
146. Udgravningsberetning s. 4, jf. note 143.
147. Med hensyn til flere lag i dyssernes høje, se kapitel 6.
148. J.M. Petersen 1909, s. 152-163.
149. Fund og Fortidsminder 070619-15: Undersøgelseshistorie, 1879. En ældre beskrivelse ved Rosenørn-Lehn har ikke kunnet findes i Nationalmuseets arkiv.
150. Deklarationsarkivet, Kulturstyrelsen.
151. Eriksen 1999, s. 99-101.
152. Fund og Fortidsminder 070619-15: 1954: "Runddysse, "Kjallesten", 1 x 10 m. Kammer, 5-kantet, af 4 bæresten og 1 stor dæksten. 18 randsten, ret små". I huskelisten i lom- mebogen er "2 Kredse af Randsten" overstreget (Fredningsrejserne, Kulturstyrelsen).
153. Ved nyberejsningen i 1984 blev det også bemærket, at der var en dyregrav i kamme- ret, jf. Fund og Fortidsminder 070619-15: Undersøgelseshistorie, 1984.
154. De bedst kendte underjordiske dyssekamre og -kister er de sønderjyske Harreby- dysser, jf. E. Jørgensen 2006.

155. Fund og Fortidsminder 070615-10: Undersøgelseshistorie, 1879.
156. Eriksen 1990, s. 98.
157. Fund og Fortidsminder 070615-10: Undersøgelseshistorie, 1926.
158. Lolland-Falsters Stiftsmuseum j.nr. 700-1987-24. Rapport ved Karen Løkkegaard Poulsen 9. september 1987.
159. Fund og Fortidsminder 070608-171: Undersøgelseshistorie, 1879.
160. Fund og Fortidsminder 070608-171: Undersøgelseshistorie, 1954.
161. Fund og Fortidsminder 070608-181: Undersøgelseshistorie, 1879. Magnus Petersens tegning er gengivet i Eriksen 1999, s. 24 nr. 2.
162. Fund og Fortidsminder 040419-4: Undersøgelseshistorie, 1937.
163. Nationalmuseets 1. afdeling, j.nr. 456/70.
164. Dehn m.fl. 1995.
165. Pontoppidan 1768, s. 311.
166. Søren Abildgaards lommebøger opbevares på Nationalmuseet, jf. Grinder-Hansen 2010.
167. Eriksen 1999, s. 27-29.
168. Randsborg 1994.
169. Flere langdysser med tværgående stenrækker er afbildet i A.P. Madsen 1896, mest overbevisende er Priorskov II, af Madsen kaldt Prierskovgård, tavle L nr. 79. Den ligger ligesom den i kapitel 8 nævnte Priorskov ved herregården af samme navn på det østligste Lolland.
170. Dehn 2009, s. 34.
171. Adamsen & Jensen 1998, s. 82.
172. Thorlacius 1809, s. 13.
173. Antikvariske Annaler 1812.
174. Fund og Fortidsminder 020102-6: Undersøgelseshistorie, 1901.
175. Altså fredet ved tinglysning, men fredet siden 1809 i følge Oldsagskommissionens skrivelse til Danske Cancelli 1809. Det efterfølgende citat er fra deklARATIONEN tinglyst 3. september 1937.
176. Dog af nogen opfattet som høje (Ebbesen 2011, s. 241).
177. Skaarup 1985, s. 276-277, kat. nr. 353.
178. Skaarup 1985, s. 277, heri henvisning til Hübertz 1834, s. 17.
179. Kjær 1925, s. 49; Glob 1942, s. 26; Service & Bradbery 1993, s. 33.
180. Dette ses på et Original I-kort fra 1792.
181. Fund og Fortidsminder 140510-59: Undersøgelseshistorie. 1877.
182. Eriksen 1999, s. 37.
183. Eriksen 1999, s. 42. I Mols herred var der 31 fredede dysser i 1963 ifølge Trap 5. udgave.
184. Ritzau 1987. Det uddelte bæger har været en kopi af et fodbæger (lille lerkar med høj, smal underdel) fra romersk jernalder, magen til det viste ved Ritzaus artikel, s. 146.
185. FredningsdeklARATIONEN tinglyst 28. juli 1925. Hans Kjærs tekst dateret 19. juli 1925. Deklarationsarkivet, Kulturstyrelsen.
186. Forskellen – blot 9 cm – kan tilskrives, at Sophus Müller tilstræbte at bruge "runde" tal: 4 fod, 4½ fod, 5 fod osv. 1 fod svarer til 31,4 cm i dag.
187. Om kløvning af sten i stenaldren, se Noe-Nygaard 1984 og Eriksen 1990, s. 65-67.
188. Der kan meget vel være tale om de originale stenalderpakninger/tørmure.
189. Den nøjagtige vægt af dækstenen kan først beregnes efter, at dens rumfang er beregnet ved en scanning, se boksen "Rumfang og vægt af en dæksten", s. 248-249.
190. Gangstens aftagende højde udefter er almindeligt forekommende. Ligeså ved jættestuer, hvor det yderste sæt ved randstenene ofte ikke er forsynet med dæksten.
191. Solhøj er navnet på en markant bakke 0,5 km mod nordvest. Den ligger på samme

stjerneudskiftede mark som Solhøj, og den tilhørende gård i Strands hedder da også Solhøjgård. Stednavneforskeren Peder Gammeltoft, Nordisk Forskningsinstitut ved Københavns Universitet, oplyser venligst, at de to lokaliteter – Stenhus og Solhøj – er adskilte, så langt tilbage i tiden de kan følges på kort, markbøger o. lign. I Markbogen 1683 omtales en mark, Stennis Agre, som meget sandsynligt er den mark, hvor Stenhus ligger.

192. Jf. note 87 for en sammenligning med fordelingen af dyssekamre, rund- og langdysser.
193. Ebbesen 2009, s. 65-71.
194. Strömberg 1971.
195. Strömberg 1968 s. 162.
196. Tablet kommer af fransk tablette, der betyder tynd plade af for eksempel træ eller sten.
197. Se også Bagge & Kaelas 1952, s. 101-102.
198. Ved undersøgelsen af Trollasten var udgraverne tilsyneladende ikke opmærksomme på fyldskifter i fladen, jf. de lidt uldne flader på de ellers skarpe fotos i publikationen. Med hensyn til stolpehullerne er der også den mulighed, at de kan høre til et eller flere huse ældre eller kun lidt ældre end tidspunktet for anlæggelsen af dyssen.
199. Strömberg 1968, s. 183-189.
200. Strömberg 1968, s. 190-191, vores oversættelse.
201. T. Madsen 1982.
202. N. Nielsen 2003, s. 142.
203. Skaarup 1985, s. 214, katalog nr. 268.
204. Kjærum 1955, 1957 og 1967.
205. Udgravningsberetningen "FHM 359b. Beretning for undersøgelsen og restaureringen i 1955-56 af den fredede gangdysse i Tustrup" blev færdiggjort af Palle Eriksen i 2011.
206. Både i fredningsdeklarationen fra 1887 og ved herredsrejsen i 1891 omtales en fritliggende, 10-11 fod lang sten som en mulig dæksten til gangdysen. Selv meget store dyssekamre som Hylledysse og Troldkirken har kun en – til gengæld – meget stor dæksten. At et dyssekammer har mere end en dæksten er ekstremt sjældent.
207. Kaul & Krogh 1990, s. 228.
208. Udgravningsberetning s. 10-11, jf. note 205.
209. Jf. note 41.
210. Damsbo A1, jf. note 41.
211. O'Kelly, M.J. 1982; Eriksen 2008. Den skotske jættestuehøj Balnuaran i Clava er også omgivet af en stencirkel, som dateres til senneolitikum-tidlig bronzealder, jf. Bradley 2007, s. 173-174. Jættestuer og stenringe: se Bradley 1998.
212. Ud over de i forrige note daterede stencirkler i Newgrange og Clava støttes en lignende datering senere end tidspunktet for anlæggelsen af megalitgravene af danske kredse eller rækker af orthostater af fundforholdene ved undersøgelser i Damsbo. Både ved den sløjfede jættestuehøj Damsbo A1 og den sløjfede langdysse Damsbo A4 har orthostaterne stået på et ældre kulturlag. Undersøgelserne ved Damsbo er omtalt i kapitel 20.
213. Kjærum 1957, s. 17-18 og fig. 7-8.
214. Udgravningsberetningen "FHM 359c. Beretning for undersøgelsen og restaureringen i 1956 af den fredede runddysse i Tustrup" blev færdiggjort af Palle Eriksen i 2011.
215. Fra afsnit "Tolkning" i udgravningsberetningen s. 17, jf. note 214.
216. Fra afsnit "Opførelsen" i udgravningsberetningen s. 22, jf. note 214.
217. Kjærum 1986, s. 14.
218. Ebbesen 2011, s. 260.
219. Fra afsnit "Restaurering" i udgravningsberetningen s. 13-14, jf. note 214.

220. Lunden, som er totalt undersøgt, er ikke en runddysse, men et fritstående dyssekammer på en skjoldformet højning, jf. omtalen heraf sidst i kapitel 15.
221. Ebbesen 2011, s. 198. For en generel omtale af polygonale dysser, se sammesteds s. 192-198.
222. Ebbesen 2011, s. 196.
223. S. Hansen 1993; Dehn m.fl. 1995, 2007 og 2013.
224. N. Nielsen 2003, s. 143-144.
225. Eriksen 1999, s. 72-74; N.H. Andersen 2008, s. 341; Eriksen 2009.
226. S.I. Hansen 2010.
227. Eriksen 2006.
228. Dehn 2013.
229. Kjærsum 1957, s. 20.
230. Longueville-Jones 1865.
231. Fergusson 1872.
232. Fergusson 1872, s. 169.
233. Lukis 1864, s. 146.
234. Lukis 1864, s. 150.
235. Lukis 1864, s. 150.
236. Mahé 1825, s. 17-37.
237. de Fréminville 1834, s. 23ff.
238. Bonstetten 1865, s. 8.
239. Fouquet 1853, s. 6.
240. Cartailhac 1889, s. 162.
241. Cartailhac 1886, s. 157.
242. Montelius 1899, s. 9.
243. Lubbock 1913, s. 113.
244. Lubbock 1913, s. 141.
245. Childe 1957, s. 218.
246. Tilley 1994; Cummings & Whittle 2004.
247. Tilley 1994, s. 105.
248. Fergusson 1872, s. 169-170.
249. Barnwell 1874, s. 62.
250. Grimes 1948, s. 15.
251. Kinnes 1975, s. 25.
252. Lynch 1972.
253. Barker 1992, s. 23-26.
254. Turner 1992.
255. Whittle 2004.
256. Lynch 1975; Richards 2004.
257. Berry 1929, 1930.
258. Corcoran 1969, s. 78; Darvill 2004, s. 123.
259. Saville 1990; Benson & Whittle 2007.
260. Hemp 1930.
261. C. O'Kelly 1969.
262. Eogan 1983; Bradley 1998; Burrow 2010.
263. Rowlands 1723, plate VII, fig. 3.
264. Hemp 1930, s. 221.
265. Burrow 2010.
266. Burrow 2010, s. 261.
267. Kytmanow 2008, s. 42-43.
268. Kytmanow 2010, s. 212.

269. O'Kelly, M.J. 1958 og 1960.
270. Jones 2007, s. 234-237.
271. O'Brien 1999, s. 86.
272. O'Brien 1999.
273. Kytmanow 2008, s. 42
274. Bergh 1995, s. 62-71.
275. Burenhult 1980, s. 55; 1984, s. 61.
276. Bergh 1995, s. 79-81.
277. Holst 2006.
278. Burenhult 2003, s. 67-68.
279. O'Sullivan 2005.
280. Eriksen 2008.
281. Arnal 1956, s. 518.
282. Le Rouzic 1914.
283. Giot 1987, s. 31-32.
284. Masset 1997, s. 147-8.
285. Masset 1997, s. 152.
286. For eksempel Liscuis II and III: Le Roux 1984; Kernic: Lecerf 1985; Prajou-Menhir: L'Helgouach 1966.
287. L'Helgouach 1965, s. 261.
288. Gruet & Passini 1986, s. 43.
289. Galles 1862, 1865; Le Rouzic 1932.
290. Le Rouzic 1932.
291. Galles 1864.
292. Evans & Hodder 2006.
293. De 8,5 m² – egentlig beregnet til 8,7 m² – er det oprindelige gulvareal. Grundarealet af det opfyldte kammer er i dag 6,4 m². Hylledysses gulvareal er 6,0 m², mens det sløjfede dyssekammer Vartov har haft et gulvareal på 7,8 m², jf. fig. 5.5.
294. Dækstenen på Grønsalen har én stor flad side, der adskiller sig fra den øvrige del af stenen (granit?) ved et tyndt lag af en hvidlig, kvartslignende stenart. Samme fænomen kan ses ved et par brudstykker af sten ved gangen til Bakkebølle-dyssen, øst for Vordingborg. Lis Helles Olesen takkes for disse iagttagelser. Den flade side ved Grønsalendækstenen skyldes et brud langs et stik, jf. Noe-Nygaard 1984 og Eriksen 1999, s. 58.
295. Eriksen 1999, s. 58-64; Eriksen 2010.
296. S. Hansen 1995; Dehn m.fl. 1995, s. 55-59; Dehn & Hansen 2000.
297. Jørgen Westphal takkes for at have gjort os opmærksom på den store dæksten til Ristinge dyssen.
298. Eriksen 1999, s. 58.
299. Burenhult 1992; Eriksen 2002.
300. Fergusson 1872, s. 169. Vores oversættelse.
301. Müller 1897, s. 56.
302. Glob 1942, s. 23-24.
303. Juhl 1949, s. 56.
304. Journalisten Louise Fogh Hansen skriver således i Weekendavisen i marts 2013 efter at have været på megalittur med en af Kulturstyrelsens arkæologer, der har været med til at istandsætte mange megalitgrave: "... dengang de blev lavet, var stendysserne dækket af jord, og kun det øverste af dækstenen var synlig." (L.F. Hansen, s. 7).
305. Eriksen 1999, s. 88-89.
306. Bl.a. Capeshøj, Skelde og Tårup, alle omtalt i kapitel 6.
307. N.H. Andersen 2001.

308. Skaarup 1985.
309. N.H. Andersen 1997, 1999.
310. T. Madsen 1988; N.H. Andersen 1997: 185, 282; P.O. Nielsen 2004; Geschwinde & Raetzl-Fabian 2009, s. 26, Abb. 10; Klatt 2009.
311. Thrane 1989.
312. N.H. Andersen 2009, s. 32, fig. 9.
313. Værdi med 2 sigma. AAR-9208.
314. AAR-9211.
315. Liversage 1992, s. 22-23; kapitel 9 i denne bog.
316. N.H. Andersen 1999, s. 278, fig. 6.5.
317. Rzepecky 2011.
318. N.H. Andersen 2009, s. 32, fig. 9 og 10.
319. N.H. Andersen 1997, s. 94-96.
320. N.H. Andersen 1997, s. 96 fig. 125a.
321. Magen til de to langdysser i Valbygård Skov, om end de er anderledes, jf. boksen "Valbygård Skov", s. 125.
322. N.H. Andersen 2011, s. 151, fig. 5.
323. I en kort præsentation af en langhøj udgravet i området mellem Strandby Skovgrave og Damsbo er en langhøj med et jættestuekammer fejlagtigt kaldt for en langdysse (N.H. Andersen 1988, s. 56-57).
324. N.H. Andersen 2011, s. 151, fig. 5.
325. Det vil være en vigtig opgave at undersøge, om vi gennem analyser af f.eks. keramik kan finde ud af, om stenalderfolkene kun kom til området ved anlæggelsen af nye anlæg, eller om de også foretog handlinger her i tiden mellem anlægsfaserne. Naturligvis kan der også have forekommet besøg i områderne, uden at disse har efterladt sig spor.
326. Worsaae 1843, s. 67.
327. Skaarup 1985, s. 372; Ebbesen 2011, s. 545-548.
328. Ebbesen 2011, s. 289-292.
329. Ebbesen 2011, s. 283 og 293.
330. P.O. Nielsen 1984.
331. P.O. Nielsen 1984, s. 379. Dateringen er opgivet i C14-år f.Kr. Ved omregning af denne værdi i dag, hvor man opgiver den statistiske usikkerhed til 2 sigma, dvs. at der er 95,4% chance for, at dateringen er rigtig, så skal skelettet dateres til mellem 3365 f.Kr. og 2936 f.Kr.
332. Thorsen 1981; P.O. Nielsen 1984, s. 379-380.
333. N.H. Andersen 1999, s. 33, fig. 3.4 med dateringer for Sarup I.
334. Thorsen 1981, s. 124, fig. 10.
335. P.O. Nielsen 1984, s. 376-377.
336. H.A. Nielsen 1906, s. 264 og samme 1911, s. 114-115. Ekstern lektor, ph.d. Pia Bennike skal have tak for sin hjælp til os med at forstå knoglematerialet fra Ølstykke.
337. Ifølge Sophus Müllers beretning på Nationalmuseet, j.nr. A 9680-9681. Overinspektør Poul Otto Nielsen takkes for hjælp med at fremskaffe en kopi af beretningen.
338. Ebbesen 1990.
339. Bennike 1990.
340. Bennike 1990, s. 70-71, fig. 1A.
341. Ebbesen 1990, s. 66.
342. Bennike 1990, s. 73-74.
343. Wahl 2008, s. 730.
344. Bennike 1990, s. 70-72.
345. Bennike 1990, s. 73-74, fig. 3.

346. Becker 1960.
347. Glob 1952, s. 61 nr. 480-485. Det kunne desuden være spændende at få to C₁₄-dateringer af henholdsvis skelettet og benpladen fra dyssekisten i Havnbjerg Skov.
348. A.P. Madsen 1896, s. 33, Pl. XXXXI.
349. Schuldt 1972, s. 71; Raddatz 1979.
350. Mischka 2011.
351. Mischka 2011, s. 76, fig. 21 og 22; Mischka & Fuchs i tryk.
352. Mischka 2011, s. 87, fig. 44 og s. 89; Mischka & Fuchs i tryk. Professor, Dr. Doris Mischka, Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg, takkes for tilladelse til at henvise til endnu ikke publiceret materiale fra Flintbek.
353. Fra etnografiske studier ved vi, at menneskekroppen og lerkar metaforisk kan være knyttet sammen. I nogle samfund er lerkarrets form og dekoration forbundet med sociologiske og kosmologiske meddelelser. Spændende studier herover er fremlagt i bogen *Smashing Pots* af Nigel Barley.
354. Skaarup 1985, s. 206-207.
355. Gidlöf m.fl. 2006, s. 51-53.
356. Strömberg 1968, s. 119-136.
357. Strömberg 1968, s. 126, Abb. 79.
358. Burenhult 1973, s. 43-44.
359. Gejvall 1973, s. 45-46.
360. På pladser med bedre betingelser for bevarelse af knogler end på de danske sarupanlæg, der oftest ligger på sand, finder man mange menneskeknogler i de primære lag, dog aldrig hele skeletter. Menneskeknoglerne viser, at de har været udsat for en kompliceret og ofte længevarende behandling, før de endeligt blev deponeret i systemgravene, jf. N.H. Andersen i tryk.
361. N.H. Andersen 1999, s. 279.
362. Wahl 2008, s. 730; N.H. Andersen 1999, s. 289.
363. Bennike & Ebbesen 1987.
364. Ebbesen 1993.
365. Koch 1998, s. 155-56.
366. Bennike m.fl. 1986, s. 203.
367. Taruskin 1996.
368. T. Madsen 1993; Larsson 2002; Kossian 2005.
369. T. Madsen 1993, s. 97 (Skibhøj) og s. 99 (Bygholm Nørremark).
370. Rasmussen m.fl. 2002.
371. Kossian 2005, s. 90-113.
372. N.H. Andersen 2009.
373. Skaarup 1973; Rasmussen 2012.
374. N.H. Andersen 1999, s. 303-313.
375. N.H. Andersen i tryk.
376. Holten 2009, s. 167.
377. Pearson 2012, s. 272-273.
378. Waterson 2009, s. 199-228.
379. I Danmark foregår der i disse år en alvorlig destruktion af vores overpløjede storstensgrave, da nye dyrkningsredskaber nu ganske langsomt år for år fjerner de sidste rester af højningerne. Det medfører dernæst, at ploven nærmer sig de sidste få rester af anlæggene. Netop de overpløjede dyssetomter har vist sig velegnede til studier af dyssernes oprindelige brug, da disse ikke blev undersøgt i 1800-tallet – se bl.a. kapitel 20 og omtalen af Flintbek i kapitel 21. Oftest har man ved stenplyndring efterladt de nedre dele af anlæggene urørte, da man blot fjernede sten fra dem.

Litteratur

- Adams, R.L. 2007: *The Megalithic Tradition of West Sumba, Indonesia: An Ethnoarchaeological Investigation of Megalithic Construction*. Simon Fraser University, Canada. (Digital udgave).
- Adams, R.L. 2010: Megalithic Tombs, Power, and Social Relations in West Sumba, Indonesia. I: D. Calado, M. Baldia & M. Boulanger (red.): *Monumental Questions: Prehistoric Megaliths, Mounds and Enclosures*. Oxford, s. 279-284.
- Adamsen, C. & V. Jensen 1995: Om hedenske altre, runesten, helgenbilleder og deslige. *Skalk* 1995 nr. 5, s. 20-29.
- Adamsen, C. & V. Jensen (red.) 1995-2003: *Danske præsters indberetninger til Oldsagskommissionen af 1807*. 1995: Vest- og Sydjylland; 1996: Nord- og Østjylland; 1997: Bornholm, Lolland-Falster og Fyn; 1998: Sjælland, Samsø og Møn; 2003: Tillæg og registre. Højbjerg.
- Adriansen, I. 2010: *Erindringssteder i Danmark. Monumenter, mindesmærker og mødesteder*. København.
- Albrethsen, S.E. & E.B. Petersen 1975: Jægerfolkets grave. *Skalk* 1975 nr. 5, s. 3-10.
- Albrethsen, S.E. & E.B. Petersen 1976: Excavation of a Mesolithic Cemetery at Vedbæk, Denmark. *Acta Archaeologica* 47, s. 1-28.
- Andersen, H. 1998: Asernes altre. *Nytårsgave til Borupris' Venner* 1999, s. 9-15.
- Andersen, N.H. 1988: *Sarup. Befæstede kultpladser fra bondestenalderen*. Højbjerg.
- Andersen, N.H. 1997: *The Sarup Enclosures. The Funnel Beaker Culture of the Sarup site including two causewayed camps compared to the contemporary settlements in the area and other European enclosures*. Højbjerg.
- Andersen, N.H. 1999: *Saruppladsen. Tekst (vol. 2), Katalog (vol. 3)*. Højbjerg.
- Andersen, N.H. 2000: Kult og ritualer i den ældre bondestenalder. *Kuml* 2000, s. 13-57.
- Andersen, N.H. 2001: Status over storstensgrave. I: A.N. Jørgensen & J. Pind (red.): *Før landskabets erindring slukkes – Status og fremtid for dansk arkæologi*. København, s. 53-64.
- Andersen, N.H. 2008: Anmeldelse af Midgley 2008. *Kuml* 2008, s. 339-343.
- Andersen, N.H. 2009: Sarupområdet på Sydvestfyn i slutningen af 4. årtusinde f.Kr. I: A. Schülke (red.): *Plads og rum i tragtbægerkulturen*. København, s. 25-44.
- Andersen, N.H. 2011: Causewayed enclosures and megalithic monuments as media for shaping Neolithic identities. I: M. Furholt, F. Lüth & J. Müller (red.): *Megaliths and Identities. Early Monuments and Neolithic Societies from the Atlantic to the Baltic*. Bonn, s. 143-154.
- Andersen, N.H. I tryk: Causewayed enclosures of Northern and Western Europe – an overview seen from Denmark. I: H. Mellar m.fl. (red.): *Salzmünde – Regel oder Ausnahme?* Halle.
- Andersen, N.H. & T. Madsen 1978: Skåle og bægre med storvinkelbånd fra yngre stenalder. Overgangen mellem tidlig- og mellemneolitikum. *Kuml* 1977, s. 131-160.
- Andersen, N.H. & P. Eriksen 1996: Dysser uden høje. *Skalk* 1996 nr. 2, s. 5-9.
- Andersen, S.T. & P. Rasmussen 1993: *Pollenanalyser fra gravhøje og søer 1992. Geobotaniske undersøgelser af kulturlandskabets historie*. DGU Kunderapport nr. 16.
- Aner, E. 1963: Die Stellung der Dolmen Schleswig-Holsteins in der nordischen Megalithkultur. *Offa* 20, s. 9-38.
- Arnal, J. 1956: Petit lexique du mégalithisme. *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 53, s. 518-531.
- AUD: *Arkæologiske udgravninger i Danmark*. København.

- Bagge, A. & L. Kaelas 1952: *Die Funde aus Dolmen und Ganggräbern in Schonen, Schweden*. II. Stockholm.
- Bakker, J.A. 2001: Childe, Van Giffen, and Dutch archaeology until 1970. I: W.H. Metz, B.L. Van Beek & H. Steegstra (red.): *Patina. Essays presented to Jay Jordan Butler on the occasion of his 80th birthday*. Groningen og Amsterdam, s. 48-74.
- Barker, C.T. 1992: *The Chambered Tombs of South-West Wales*. Oxford.
- Barley, N. 1994: *Smashing Pots*. London.
- Barnwell, E.L. 1874: South Wales cromlechs. *Archaeologia Cambrensis* 5, s. 59-73.
- Becker, C.J. 1960: Bueskytten fra Havnbjerg Skov. Et stenalder-problem. I: *Jens Raben*. 14. marts 1880 – 18. februar 1960. *Et mindeskrift*. Sønderborg, s. 28-37.
- Becker, C.J. 1969: Therkel Mathiassen og dansk arkæologi. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1968, s. 3-25.
- Bennike, P. 1990: Human Remains from the Grøfte Dolmen. *Journal of Danish Archaeology* 7, s. 70-76.
- Bennike, P., K. Ebbesen & L.B. Jørgensen 1986: Two Early Neolithic Skeletons from Boelkilde bog, Denmark. *Antiquity* 60, s. 199-209.
- Bennike, P. & K. Ebbesen 1987: The Bog Find from Sigerdal. Human Sacrifice in the Early Neolithic. *Journal of Danish Archaeology* 5, s. 85-115.
- Benson, D. & A. Whittle (red.) 2007: *Building Memories. The Neolithic Cotswold Long Barrow at Ascott-Under-Wychwood, Oxfordshire*. Oxford.
- Berg, H. 1956: Langdolmen bei Pæregaard, Langeland. *Acta Archaeologica* 27, s. 108-127.
- Berg, H. 1958: En stenhob på marken. *Skalk* 1958 nr. 2, s. 9-13.
- Berg, H. 1974: En mellemneolitisk gravhøj med pæreformede dyssekamre. En præliminær redegørelse. *Fynske Minder* 1974, s. 49-70.
- Bergh, S. 1995: *Landscape of the Monuments: a study of the passage tombs in the Cúil Irra region*. Stockholm.
- Berry, J. 1929: Belas Knap long barrow, Gloucestershire: report of the excavations of 1929. *Transactions of the Bristol and Gloucestershire Archaeological Society* 51, s. 273-303.
- Berry, J. 1930: Belas Knap long barrow, Gloucestershire. Second report: the excavations of 1930. *Transactions of the Bristol and Gloucestershire Archaeological Society* 52, s. 123-50.
- Bjørnvad, A. 1999: *Krigens monumenter 1940-1945*. Odense.
- de Bonstetten, Baron A. 1865: *Essai sur les dolmens*. Genève.
- Bradley, R. 1998: Stone circles and passage graves – a contested relationship. I: A. Gibson & D. Simpson (red.): *Prehistoric Ritual and Religion*. Stroud, s. 2-13.
- Bradley, R. 2007: *The prehistory of Britain and Ireland*. Cambridge.
- Brøndsted, J. 1938: *Danmarks Oldtid I. Stenalderen*. København.
- Brøndsted, J. 1957: *Danmarks Oldtid I. Stenalderen*. København.
- Brøndsted, J. 1958: Oldtidsminderne i Kunsten. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1958, s. 5-16.
- Burenhult, G. 1973: *En långdös vid Hindby Mosse, Malmö*. Malmö.
- Burenhult, G. 1980: *The Archaeological Excavation at Carrowmore, Co. Sligo, Ireland. Excavation seasons 1977-79*. Stockholm.
- Burenhult, G. (red.) 1984: *The Archaeology of Carrowmore: environmental archaeology and the megalithic tradition at Carrowmore, Co. Sligo, Ireland*. Stockholm.
- Burenhult, G. 1992: *StenMännen. Megalithbyggare och människoötare*. Höganäs.
- Burenhult, G. 2003: The chronology of Carrowmore. I: G. Burenhult (red.): *Stones and Bones. Formal disposal of the dead in Atlantic Europe during the Mesolithic-Neolithic interface 6000-3000 BC*. Oxford, s. 66-69.
- Burrow, S. 2010: Bryn Celli Ddu passage tomb, Anglesey: alignment, construction, date, and ritual. *Proceedings of the Prehistoric Society* 76, s. 249-270.
- Cartailhac, É. 1886: *Les âges préhistoriques de l'Espagne et du Portugal*. Paris.
- Cartailhac, É. 1889: *La France Préhistorique d'après les sépultures et les monuments*. Paris.

- Childe, V.G. 1957: *The Dawn of European Civilization*. London.
- Corcoran, J.X.W.P. 1969: The Cotswold-Severn Group: 2. Discussion. I: *Megalithic Enquiries in the West of Britain*. Liverpool, s. 73-104.
- Cummings, V. & A. Whittle 2004: *Places of Special Virtue: megaliths in the Neolithic landscapes of Wales*. Oxford.
- Darvill, T. 2004: *Long Barrows of the Cotswolds and surrounding areas*. Stroud.
- Dehn, T. 2009: The *Videdys* long Dolmen 1643-2006. I: M.S. Midgley (red.): *Antiquarians at the Megaliths*. Oxford, s. 31-35.
- Dehn, T. 2013: "Open dolmens" – a Matter of Decay? I: J.A. Bakker, S.B.C. Bloo & M.K. Dütting (red.): *From Funeral Monuments to Household Pottery – Current advances in Funnel Beaker Culture (TRB/TBK) research*. Oxford, s. 95-109.
- Dehn, T. & I. Nielsen 1987: Kancellifredningerne. I: I. Nielsen (red.): *Bevar din arv. 1937-Danmarks fortidsminder-1987*. København, s. 86-92.
- Dehn, T., S.I. Hansen & F. Kaul 1995: *Kong Svends høj. Restaureringer og undersøgelser på Lolland 1991*. København.
- Dehn, T. & S.I. Hansen 2000: Doubleness in the Construction of Danish Passage Graves. I: A. Ritchie (red.): *Neolithic Orkney in its European context*. Cambridge, s. 215-221.
- Dehn, T., N. Engberg, V. Etting, J. Frandsen, S.I. Hansen, K.B. Vesth & J. Westhal 2007: Bevaring og restaurering af fortidsminder. *Nationalmuseets Arbejdsmark 2007*, s. 273-290.
- Dehn, T., S.I. Hansen & J. Westphal 2013: Restoration of Megalithic Tombs in Denmark. I: Bergerbrant, S. & S. Sabatini (red.): *Counterpoint: Essays in Archaeology and Heritage Studies in Honour of Professor Kristian Kristiansen*. Oxford, s. 695-702.
- Ebbesen, K. 1985: *Fortidsminderregistrering i Danmark*. København.
- Ebbesen, K. 1990: The Long Dolmen at Grøfte, South-West Zealand. *Journal of Danish Archaeology 7*, s. 53-69.
- Ebbesen, K. 1993: Offer til naturens magter. I: S. Hvass & B. Storgaard (red.): *Da klinger i Muld ... 25 års dansk arkæologi*. Aarhus, s. 122-125.
- Ebbesen, K. 1994: Simple, tidligneolitiske grave. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1992*, s. 47-102.
- Ebbesen, K. 2007: *Danske dysser. Danish Dolmens*. København.
- Ebbesen, K. 2008: *Danmarks megalitgrave. Katalog*. København.
- Ebbesen, K. 2009: *Danske jættestuer*. København.
- Ebbesen, K. 2011: *Danmarks megalitgrave*. København.
- Engelhardt, M.L. & H. Wivel 1995: *Tumulus. New Paintings and Gouaches*. New York.
- Eogan, G. 1983: Bryn Celli Ddu. *Antiquity 57*, s. 135-136.
- Eriksen, P. 1980: Capeshøj på Tåsinge. En langdysse dækket af en bronzealderhøj. *Antikvariske studier 4*, s. 31-48.
- Eriksen, P. 1987: Kampen for gravhøjene. *Skalk 1987* nr. 6, s. 18-27.
- Eriksen, P. 1990: *Samsøs store stengrave*. Ebeltoft.
- Eriksen, P. 1999: *Poskær Stenhus. Myter og virkelighed*. Højbjerg.
- Eriksen, P. 2002: Ramper og stilladser. Løft af store sten i oldtiden. *Kuml 2002*, s. 65-107.
- Eriksen, P. 2006: The rolling stones of Newgrange. *Antiquity 80*, s. 709-710.
- Eriksen, P. 2007: Anmeldelse af Ebbesen 2007, *Kuml 2007*, s. 290-294.
- Eriksen, P. 2008: The great mound of Newgrange: an Irish multi-period mound spanning from the megalithic tomb period to the Early Bronze Age. *Acta Archaeologica 79*, s. 250-273.
- Eriksen, P. 2009: Med eller uden fyld. *Weekendavisen* nr. 27, *Ideer* s. 12-13.
- Eriksen, P. 2010: Poskær Stenhus. *Skalk 2010* nr. 5, s. 16-17.
- Eriksen, P. & S. Thorsen 1979: Restaureringen af Capeshøj-langdyssen. *Antikvariske studier 3*, s. 217-218.
- Eriksen, P. & L.H. Olesen 1991: Nye Dysser. *FRAM 1991*, s. 71-80.

- Eriksen, P. & N.H. Andersen 2010: Nybyggede fortidsminder. *Kuml* 2010, s. 257-263.
- Ethelberg, P. 1994: Høj over høj. *Broagerland* 8, s. 52-69.
- Evans, C. & I. Hodder 2006: *A Woodland Archaeology: Neolithic sites at Haddenham*. Cambridge.
- Fergusson, J. 1872: *Rude Stone Monuments in All Countries; their Ages and Uses*. London.
- Fouquet, A. 1853: *Des monuments celtiques et des ruines romaines dans le Morbihan*. Vannes.
- de Fréminville, C.P. 1834: *Antiquités de la Bretagne. Monuments du Morbihan*. Brest.
- Galles, R. 1862: Rapport à M. le Préfet du Morbihan sur les fouilles du Mont Saint-Michel en Carnac faites en septembre 1862. *Bulletin de la Société Polymathique du Morbihan* 1862, s. 7-17.
- Galles, R. 1864: Fouilles du tumulus du Moustoir-Carnac. *Bulletin de la Société Polymathique du Morbihan* 1864, s. 117-125.
- Galles, R. 1865: Rapport à M. le Préfet du Morbihan sur l'emploi des fonds accordés, par le Conseil général, pour les fouilles archéologiques du Mont-Saint-Michel de Carnac. *Bulletin de la Société Polymathique du Morbihan* 1865, s. 53-55.
- Gebauer, A.B. 1990: The Long Dolmen at Asnæs Forskov, West Zealand. *Journal of Danish Archaeology* 7, s. 40-52.
- Gebauer, A.B. 2012: Danske stenalderhøvdunge? En anmeldelse af K. Ebbesens "Danmarks megalitgrave". *Kuml* 2012, s. 205-215.
- Gejvall, N-G. 1973: Den osteologiska undersökningen. I: G. Burenhult *En långdös vid Hindby Mosse, Malmö*. Malmö, s. 45-48.
- Geschwinde, M. & D. Raetzl-Fabian 2009: *EWBSL. Eine Fallstudie zu den jungneolithischen Erdwerken am Nordrand der Mittelgebirge*. Rahden.
- Gidlöf, K., K.H. Dehman & T. Johansson 2006: *Citytunnelprojektet. Almhov – delområde 1*. Malmö.
- Giot, P.-R. 1987: *Barnenez, Carn, Guennoc*. Rennes.
- Glob, P.V. 1942: *Danske Oldtidsminder*. København.
- Glob, P.V. 1949: Barkær. Danmarks ældste landsby. *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark* 1949, s. 5-16.
- Glob, P.V. 1952: *Danske Oldsager II*. København.
- Glob, P.V. 1975: De dødes lange huse. *Skalk* 1975 nr. 6, s. 10-14.
- Grimes, W.F. 1948: Pentre Ifan burial chamber, Pembrokeshire. *Archaeologia Cambrensis* 100, s. 3-23.
- Grinder-Hansen, P. 2010: *Søren Abildgaard (1718-1791) – Fortiden på tegnebrættet*. København.
- Gruet, M. & B. Passini 1986: La Bajoulière en St Rémy-la-Varenne (Maine-et-Loire). Fouille et restauration d'un grand "Dolmen Angevin". *Revue Archéologique de l'Ouest* 3, s. 29-46.
- Grundtvig, N.F.S. 1808a: Gunderslev Skov. *Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn*. No. 101. København.
- Grundtvig, N.F.S. 1808b: *Nordens Mytologi eller Udblik over Eddalæren for dannede Mænd, der ei selv ere Mytologer*. København.
- Grundtvig, N.F.S. 1809: *Optrin af Kæmpelivets Undergang i Nord*. København.
- Grundtvig, N.F.S. 1811: *Optrin af Norners og Asers Kamp*. København.
- Hansen, C.H. 2010: Tidligneolitiske gravanlæg i Danmark – udefra, oppefra og indefra. I: H. Lyngholm & B. Storgaard (red.): *Brudstykker af en helhed. Specialer i forhistorisk arkæologi 2008 og 2009 fra Københavns Universitet*. København, s. 9-27.
- Hansen, L.F. 2013: 5.000 års urokkelighed. *Weekendavisen* nr. 13, *Faktisk*, s. 6-7.
- Hansen, M.A. 1952: *Orm og Tjør*. København.
- Hansen, S. 1993: *Jættestuer i Danmark. Konstruktion og restaurering*. København.
- Hansen, S. 1995: Tvillingsten. *Skalk* 1995 nr. 5, s. 16-17.
- Hansen, S.I. 2009a: Dysser i høj – Grundtvigs offersted. *Fund & Fortid. Arkæologi for alle* 2009 nr. 4, s. 4-7.

- Hansen, S.I. 2009b: Dyssen i Gunderslevholm Skov. *Årsskrift. Fuglebjergetegnens Lokalhistske Forening – Borupris' Venner*, s. 4-9.
- Hansen, S.I. 2010: Dysserne ved Strids Mølle. Dysser i høj, del 2. *Fund & Fortid. Arkæologi for alle* 2010 nr. 1, s. 12-15.
- L'Helgouach, J. 1965: *Les Sépultures Mégalithiques en Armorique*. Rennes.
- L'Helgouach, J. 1966: Fouilles de l'allée couverte de Prajou-Menhir en Trébeurden (Côtes-du-Nord). *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 63, s. 311-342.
- Hemp, W. J. 1930: The chambered cairn of Bryn Celli Ddu. *Archaeologia* 80, s. 179-214.
- Holst, M.K. 2006: Tårup. A round dolmen and its secondary burials. *Journal of Danish Archaeology* 14, s. 7-21.
- Holten, L. 2009: Åbninger til en anden virkelighed. Megalitanlæg som mediatorer mellem her og hisset. I: A. Schülke (red.): *Plads og rum i tragtægerkulturen*. København, s. 159-177.
- Hübertz, J.R. 1834: *Beskrivelse over Ærø*. København.
- Jensen, J. 1988: *I begyndelsen. Fra de ældste tider til ca. år 200 f.Kr. Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie*, bind 1. København.
- Jensen, J. 1994: Historiens spejl. Da historiemaleriet blev til landskabsmaleri. I: B. Scavenius (red.): *Guldalderhistorier. 20 nærbilleder af perioden 1800-1850*. København, s. 30-37.
- Jensen, J. 2001: *Danmarks Oldtid. Stenalder. 13.000-2.000 f.Kr.* København.
- Jensen, J.V. 1931: *Paa danske Veje*. København.
- Jensen, O.L. 2006: Stenalderjægerens hytter og grave ved Nivå. *Hørsholm Egns Museum, Årbog* 2005-06, s. 6-31.
- Johansen, K.F. 1917: Jordgrave fra Dyssetid. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1917, s. 5-70.
- Jones, C. 2007: *Temples of Stone. Exploring the megalithic tombs of Ireland*. Cork.
- Joussaume, R. 1985: *Les dolmens pour les morts. Les mégalithismes à travers le monde*. Paris.
- Joussaume, R. 1988: *Dolmens for the Dead. Megalith-Building throughout the World*. London.
- Juhl, F. 1949: FORTID nutid fremtid. *Dansk Kunsthåndværk* Nr. 4, s. 56-60.
- Jørgensen, E. 2000: Yngre stenalder. I: P. Ethelberg, E. Jørgensen, D. Meier & D. Robinson: *Det Sønderjyske Landbrugs Historie. Sten- og bronzealder*. Haderslev, s. 63-133.
- Jørgensen, E. 2006: Fra underjordiske dysser til synlige trapezformede anlæg. Om stenaldergravene ved Harreby i Sønderjylland. *Kuml* 2006, s. 59-100.
- Jørgensen, F. 1970: *Præsteindberetninger til Ole Worm. Indberetninger fra Ålborg og Ribe stifter 1625-42*. København.
- Jørgensen, F. 1974: *Præsteindberetninger til Ole Worm. Indberetninger fra Århus, Fyns og Lunde stifter 1625-42*. København.
- Kaul, F. 1987: *Dysser og jættestuer i Horns Herred*. Jægerspris.
- Kaul, F. 1988: Neolitiske gravanlæg på Onsved Mark, Horns Herred, Sjælland. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1987, s. 27-83.
- Kaul, F. 1998: *Europas dysser og jættestuer*. København.
- Kaul, F. & K. Krogh 1990: En lidet påagtet stenkløvningsteknik – og om oldtidsminder som stenbrud. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1990, s. 225-260.
- Kinnes, I. 1975: Monumental function in British Neolithic burial practices. *World Archaeology* 7, s. 16-29.
- Kjær, H. 1925: *Vor Oldtids Mindesmærker*. København.
- Kjærum, P. 1955: Tempelhus fra stenalder. *Kuml* 1955, s. 7-35.
- Kjærum, P. 1957: Storstensgrave ved Tustrup. *Kuml* 1957, s. 9-23.
- Kjærum, P. 1967: Mortuary Houses and Funeral Rites in Denmark. *Antiquity* 41, s. 190-196.
- Kjærum, P. 1971: Skavangedyssen. I: C. Nørrelykke (red.): *Brudstykker. Holger Friis tilegnet på firsårsdagen 15. oktober 1971*. Hjørring, s. 63-71.
- Kjærum, P. 1977: En langhøjs tilblivelse. *Antikvariske studier*, s. 19-26.

- Kjærø, P. 1986: Stenaldergrave og helligdom ved Tustrup. *Turistmagasinet* 1986 nr. 2, s. 14-15.
- Klatt, S. 2009: Die neolithischen Einhegungen im westlichen Ostseeraum. Forschungsstand und Forschungsperspektiven. I: T. Terberger (red.): *Neue Forschungen zum Neolithikum im Ostseeraum*. Rahden, s. 7-134.
- Koch, E. 1998: *Neolithic Bog Pots from Zealand, Møn, Lolland and Falster*. København.
- Kossian, R. 2005: *Nichtmegalithische Grabanlagen der Trichterbecherkultur in Deutschland und den Niederlanden*. Halle.
- Kristensen, I.K. 1991: Storgård IV. An Early Neolithic Long Barrow near Fjelsø, North Jutland. *Journal of Danish Archaeology* 8, s. 72-87.
- Kytmanow, T. 2008: *Portal Tombs in the Landscape. The chronology, morphology and landscape setting of the portal tombs of Ireland, Wales and Scotland*. Oxford.
- Kytmanow, T. 2010: Round mounds containing portal tombs. I: J. Leary, T. Darvill & D. Field (red.): *Round Mounds and Monumentality in the British Neolithic and Beyond*. Oxford, s. 211-218.
- Larsson, L. 1986: Skateholm. *Skalk* 1986 nr. 4, s. 21-31.
- Larsson, L. 2002: Långhögar i samhällsperspektiv. I: L. Larsson (red.): *Monumentala gravformer i det äldsta bondesamhället*. Lund, s. 147-171.
- Lecerf, Y. 1985: L'allée couverte de Kernic à Plouescat (Finistère). *Bulletin de la Société Archéologique du Finistère* 114, s. 17-34.
- Liversage, D. 1970: Stendyssens forløber. *Skalk* 1970 nr. 1, s. 5-11.
- Liversage, D. 1981: Neolithic Monuments at Lindebjerg, Northwest Zealand. *Acta Archaeologica* 51, s. 85-152.
- Liversage, D. 1983: Træbyggede grave fra den ældste bondestenalder. Udgravninger ved Lindebjerg. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1983, s. 5-16.
- Liversage, D. 1992: *Barkær. Long Barrows and Settlements*. København.
- Longueville Jones, H. 1865: Pembrokeshire antiquities. Cromlechs – Newton, Manorbier, St. David's Head, Pentre Ifan. *Archaeologia Cambrensis* 11, s. 281-285.
- Lubbock, J. 1913: *Prehistoric Times as illustrated by ancient remains and the manners and customs of modern savages*. London.
- Lukis, W.C. 1864: Danish cromlechs and burial customs compared with those of Brittany, the Channel Islands, and Great Britain. *Wiltshire Archaeological and Natural History Magazine* 8, s. 145-169.
- Lynch, F. 1972: Portal Dolmens in the Nevern Valley, Pembrokeshire. I: F. Lynch & C. Burgess (red.): *Prehistoric Man in Wales and the West*. Bath, s. 67-84.
- Lynch, F. 1975: Excavations at Carreg Samson megalithic tomb, Mathry, Pembrokeshire. *Archaeologia Cambrensis* 124, s. 15-35.
- Madsen, A.P. 1868: *Afbildninger af Danske Oldsager og Mindesmærker. Steenalderen*. København.
- Madsen, A.P. 1896: *Gravhøje og Gravfund fra Stenalderen i Danmark. I – Det østlige Danmark*. København.
- Madsen, A.P. 1900: *Gravhøje og Gravfund fra Stenalderen i Danmark. II – Fyen og Jylland*. København.
- Madsen, T. 1972: Grave med teltformet overbygning fra tidlig-neolitisk tid. *Kuml* 1971, s. 127-149.
- Madsen, T. 1979: Earthen Long Barrows and Timber Structures: Aspects of the Early Neolithic Mortuary Practice in Denmark. *Proceedings of the Prehistoric Society* 45, s. 301-320.
- Madsen, T. 1980: En tidligneo-litisk langhøj ved Rude i Østjylland. *Kuml* 1979, s. 79-108.
- Madsen, T. 1982: Settlement Systems of Early Agricultural Societies in East Jutland, Denmark: A Regional Study of Change. *Journal of Anthropological Archaeology* 1, s. 197-236.
- Madsen, T. 1988: Causewayed Enclosures in South Scandinavia. I: C. Burgess, P. Topping,

- C. Mordant & M. Maddison (red.): *Enclosures and Defences in the Neolithic of Western Europe*. Oxford, s. 301-337.
- Madsen, T. 1993: Høje med træbyggede grave. I: S. Hvass & B. Storgaard (red.): *Da klinger i muld ... 25 års dansk arkæologi*. Aarhus, s. 96-99.
- Madsen, T. & J.E. Petersen 1984: Tidligneolitiske anlæg ved Mosegården. Regionale og kronologiske forskelle i tidligneolitikum. *Kuml* 1982-83, s. 61-120.
- Mahé, J. 1825: *Essai sur les Antiquités de Département du Morbihan*. Vannes.
- Masset, C. 1997: *Les Dolmens. Sociétés néolithiques et pratiques funéraires*. Paris.
- Mathiassen, T. 1936: En vestjydsk Megalitbygd. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1936, s. 1-17.
- Mathiassen, T. 1942: En Stenalderens Gravplads ved Harreby. *Sønderjyske Aarbøger* 1942, s. 1-16.
- Mathiassen, T. 1957: Oldtidsminderne og fredningsloven. *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark* 1957, s. 5-14.
- Midgley, M.S. 2008: *The Megaliths of Northern Europe*. London og New York.
- Mischka, D. 2011: Flintbek LA 3, biography of a monument. I: M. Furholt, F. Lüth & J. Müller (red.): *Megaliths and Identities. Early Monuments and Neolithic Societies from the Atlantic to the Baltic*. Bonn, s. 67-94.
- Mischka, D. & K. Fuchs. I tryk: Sekundäre Deponierung von Menschenresten in einem Megalitgrav des Langbetts Flintbek LA3. I: H. Mellar m.fl. (red.): *Salzmünde – Regel oder Ausnahme?* Halle.
- Mohen, J.-P. 1989a: *Le Monde des Megalithes*. Tournai.
- Mohen, J.-P. 1989b: *The World of Megaliths*. London.
- Mølbech, C. 1808: Postscriptum til brevet fra Sorøe. *Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn*. No. 100. København.
- Mølbech, C. 1811: *Ungdomsvandring i mit Fædreland*. København.
- Montelius, O. 1899: *Der Orient und Europa. Einfluss der orientalischen Cultur auf Europa bis zur Mitte des letzten Jahrtausends v. Chr.* Stockholm.
- Müller, S. 1897: *Vor Oldtid*. København.
- Müller, S. 1911: Vendsyssel-Studier II. Sten- og Bronzealderens Mindesmærker og Fund. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1911, s. 276-320.
- Münter, F. 1805: Lejre i Sjælland, i Begyndelsen af det Nittende Aarhundrede. *Det Skandinaviske Litteraturselskabs Skrifter*, Andet Bind, s. 265-324.
- Nielsen, H.A. 1906: Bidrag til Danmarks forhistoriske Befolknings – særligt Stenalderfolkets – Anthropologi. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1906, s. 237-318.
- Nielsen, H.A. 1911: Yderligere Bidrag til Danmarks Stenalderfolks Anthropologi. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1911, s. 81-205.
- Nielsen, I. (red.) 1987: *Bevar din arv. 1937-Danmarks Fortidsminder-1987*. København.
- Nielsen, N. 2003: Ormslev-dyssen – en dysse uden høj? Fritstående dysser i tragtbægerkulturen. *Kuml* 2003, s. 125-156.
- Nielsen, P.O. 1981a: *Bondestenalderen*. Sesams Danmarkshistorie, Stenalderen 2. København.
- Nielsen, P.O. 1981b: Hundredtusind fortidsminder. Om den arkæologiske kortlægning i Danmark siden 1807. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1981, s. 61-69.
- Nielsen, P.O. 1984: Flint axes and megaliths – the time and context of the early dolmens in Denmark. I: G. Burenhult (red.): *The Archaeology of Carrowmore. Theses and Papers in North-European Archaeology* 14. Stockholm, s. 376-387.
- Nielsen, P.O. 2004: Causewayed camps, palisade enclosures and central settlements of the Middle Neolithic in Denmark. *Journal of Nordic Archaeological Science* 14. Stockholm, s. 19-33.
- Noble, G. 2006: *Neolithic Scotland. Timber, Stone, Earth and Fire*. Edinburgh.

- Noe-Nygaard, A. 1984: nr. De "kløvede" sten i megalitanlæggene. *Naturens Verden* 1984, 5/6, s. 187-190.
- Nordman, C.A. 1918: *Jættestuer i Danmark. Nya Fynd*. København.
- Nordman, C.A. 1935. *The megalithic Culture of Northern Europe*. Helsinki.
- Nørregård-Nielsen, H.E. 2004: *Undervejs med J. Th. Lundbye*. København.
- Nørregård-Nielsen, H.E. 2013: Grundende på den resignation. I: B. Bramming & E. Rocca (red.): *Længsel Lundbye og Kierkegaard*. København, s. 21-96.
- O'Brien, W. 1999: *Sacred Ground. Megalithic tombs in coastal South-West Ireland*. Galway.
- O'Kelly, C. 1969: Bryn Celli Ddu, Anglesey. *Archaeologia Cambrensis* 118, s. 17-48.
- O'Kelly, M.J. 1958: A wedge-shaped gallery-grave at Island, Co. Cork. *Journal of the Royal Society of Antiquaries of Ireland* 88, s. 1-23.
- O'Kelly, M.J. 1960: A wedge-shaped gallery grave at Baurnadomeeny, Co. Tipperary. *Journal of the Cork Historical and Archaeological Society* 65, s. 85-115.
- O'Kelly, M.J. 1982: *Newgrange. Archaeology, Art and Legend*. London.
- O'Sullivan, M. 2005: *Duma na nGiall. The Mound of the Hostages, Tara*. Bray, Co Wicklow.
- Pearson, M.P. 2012: *Stonehenge. Exploring the greatest stone age mystery*. London.
- Petersen, E.B. 1974: Gravene ved Dragsholm. Fra jægere til bønder for 6000 år siden. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1974, s. 112-120.
- Petersen, E.B. & T. Egeberg 2007: Between Dragsholm I and II. I: L. Larsson, F. Lüth & T. Terberger (red.): *Innovation and Continuity – Non-Megalithic Mortuary Practices in the Baltic*. Mainz, s. 447-467.
- Petersen, J.M. 1909: *Minder fra min Virksomhed paa Arkæologiens Omraade fra 1845 til 1908*. København.
- Pontoppidan, E. 1764 (1968): *Den Danske Atlas*. Tomus II. København.
- Pontoppidan, E. 1768 (1968): *Den Danske Atlas*. Tomus IV. København.
- Poulsen, K.L. 2001: Oldsagssamlinger på danske herregårde. *Kuml* 2001, s. 71-110.
- Raben, J. 1982: *Oldtidsminder på Als og Sundeved*. Sønderborg.
- Raddatz, K. 1979: Zur Funktion der Grosssteingräber. I: H. Schirinig (red.): *Grosssteingräber in Niedersachsen*. Hildesheim, s. 127-141.
- Randsborg, K. 1994: Ole Worm: An Essay of the Modernization of Antiquity. *Acta Archaeologica* 65, s. 135-169.
- Rasmussen, P., E. Bradshaw & N.H. Andersen 2002: Et nyt forskningsprojekt og et overraskende fund af laminerede søsedimenter. *Geologi – Nyt fra GEUS* 2, s. 2-6.
- Rasmussen, U. 2012: Lystrup Østergård. En værkstedsplads fra yngre stenalder. *Kuml* 2012, s. 9-73.
- Richards, C. 2004: Labouring with monuments: constructing the dolmen at Carreg Samson, south-west Wales. I: V. Cummings & C. Fowler (red.): *The Neolithic of the Irish Sea. Materiality and traditions of practice*. Oxford, s. 72-80.
- Ritzau, M. 1987: Erkjendtlighedstegn. I: I. Nielsen (red.): *Bevar din arv. 1937-Danmarks fortidsminder-1987*. København, s. 147-149.
- le Roux, C.-T. 1984: L'implantation néolithique en Bretagne centrale. *Revue Archéologique de l'Ouest* 1, s. 33-54.
- le Rouzic, Z. 1914: Carnac. Restaurations faites dans la région. Dolmen à coupole et à galerie de l'Île Longue. *Bulletin de la Société Polymathique du Morbihan* 1914, s. 114-116.
- le Rouzic, Z. 1932: *Carnac. Fouilles faites dans la Région. Tumulus du Mont Saint-Michel 1900, 1901, 1902, 1903, 1904, 1905 & 1906*. Vannes.
- Rowlands, H. 1723: *Mona Antiqua Restaurata. An archaeological discourse on the antiquities, natural and historical, of the Isle of Anglesey, the ancient seat of the British Druids*. Dublin.
- Rudebeck, E. 2002: Likt og olik i de sydiskandinaviska långhögarna. I: L. Larsson (red.): *Monumentala gravformer i det äldsta bondesamhället*. Lund, s. 119-146.
- Rzepecki, S. 2011: *The roots of megalithism in the TRB Culture*. Lodz.

- Rønne, P. 1979: Høj over høj. *Skalk* 1979 nr. 5, s. 3-8.
- Saville, A. 1990: *Hazleton North. The excavation of a Neolithic long cairn of the Cotswold-Severn group*, London.
- Scarre, C. 2007: *The Megalithic Monuments of Britain and Ireland*. London.
- Schröder, E.E.W.G. 1917: *Nias. Etnographische, Geographische en Historische Aanteekningen en Studien*. Leiden.
- Schuldt, E. 1972: *Die mecklenburgischen Megalithgräber*. Berlin.
- Sehested, F. 1878: *Fortidsminder og Oldsager fra Egnen om Broholm*. København.
- Service, A. & J. Bradbery 1993: *The standing stones of Europe. A guide to the great megalithic monuments*. London.
- Skaarup, J. 1973: *Hesselø – Sølager. Jagdstationen der südsandinavischen Trichterbecherkultur*. København.
- Skaarup, J. 1985: *Yngre stenalder på øerne syd for Fyn*. Rudkøbing.
- Steensberg, A. 1983: *Borups bønder*. Højbjerg.
- Strömberg, M. 1968: *Der Dolmen Trollasten in St. Köpinge, Schonen*. Lund.
- Strömberg, M. 1971: *Die Megalithgräber von Hagestad. Zur Problematik von Grabbauten und Grabriten*. Lund.
- Stürup, B. 1966: En ny jordgrav fra tidlig-neolitisk tid. *Kuml* 1965, s. 13-22.
- Taruskin, R. 1996: *Stravinsky and the Russian Traditions*. Los Angeles.
- Thorlacius, B. 1809: *Bemærkninger over de i Danmark endnu tilværende Hedenolds-Høie og Steensætninger*. København.
- Thorsen, S. 1981: "Klokkehøj" ved Bøjden. Et sydvestfynsk dyssekammer med velbevaret primærgrav. *Kuml* 1980, s. 105-146.
- Thorsen, S. 1984: Dysserne. Kæmpers værk. Nedrige altre. Oldheltenes grave. Arkæologiens smertensbørn. Eller de dødes huse? I: A. Bolvig & D. Mahler (red.): *Fortid og Nutid*. Søllerød, s. 29-38.
- Thorvildsen, K. 1941: Dyssetidens Gravfund i Danmark. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1941, s. 22-87.
- Thorvildsen, K. 1985: Restaurering af megalitgrave. Gustav Rosenberg og Julius Raklev. *Fortidsminder. Antikoariske studier* 7, s. 36-47.
- Thrane, H. 1989: Siedlungsarchäologische Untersuchungen in Dänemark. *Praehistorische Zeitschrift* 64, s. 5-47.
- Tilley, C. 1994: *A Phenomenology of Landscape. Places, paths and monuments*. Oxford.
- Turner, R.C. 1992: Pentre Ifan burial chamber, Pembrokeshire. The story of the first ancient monument in Wales. *Transactions of the Ancient Monuments Society* 36, s. 99-118.
- Vejlager, J. 1939: *Genforeningsmindesmærkernes historie*. Kolding.
- Voss, O. 1963: Steneng. *Skalk* 1963 nr. 1, s. 18-19.
- Wahl, J., 2008: Profan oder kultisch – bestattet oder entsorgt? *Materialhefte zur Archäologie in Baden-Württemberg*, Heft 81/3, s. 703-848.
- Waterson, R. 2009: *The Living House. An Anthropology of Architecture in South-East Asia*. Singapore.
- Whittle, A. 2004: Stones that float to the sky: portal dolmens and their landscapes of memory and myth. I: V. Cummings & C. Fowler (red.): *The Neolithic of the Irish Sea. Materiality and traditions of practice*. Oxford, s. 81-90.
- Wivel, H. 2002: *Maja Lisa Engelhardt. En monografi*. København.
- Worm, O. 1643: *Danicorum Monumentorum libri sex*. Hafnia (København).
- Worm, O.: Præsteindberetninger, se F. Jørgensen 1970 og 1974.
- Worsaae, J.J.A. 1843: *Danmarks Oldtid oplyst ved Oldsager og Gravhøie*. København.

Billedliste

Forkortelser:

MM: Moesgaard Museum

NHA: Niels H. Andersen

NM: Nationalmuseet

PE: Palle Eriksen

Omslagsfoto: Thomas Nykrog (Poskær Stenhus)

Titelblad: J.Th. Lundbye

Forord: P.V. Glob (Poskær Stenhus)

1.0: Udsnit af figur 1.3 – 1.1: Ole Woldbye, Thorvaldsens Museum. Olie på lærred, 67 x 89 cm – 1.2: Galerie Neue Meister, Albertinum, Dresden. Olie på lærred, 61 x 80 cm – 1.3: Statens Museum for Kunst. Olie på lærred, 173 x 205,5 cm – 1.4: Peter Helles Eriksen – 1.5: PE – 1.6: Ubekendt – 1.7: Christiansborg, Socialdemokraternes hovedgruppeværelse. Akryl på lærred, 230 x 244 cm.

2.0: Thomas Nykrog (Poskær Stenhus) – 2.1: PE – 2.2: John Jedbo – 2.3: Efter informationstavle ved Poskær Stenhus – 2.4: Efter Thorsen 1984.

3.0: MM (Gangdyssen i Tustrup) – 3.1: NM – 3.2: Efter M.A. Hansen 1952 – 3.3: John Jedbo – 3.4: PE.

4.0: PE (Torupdyssen).

5.0: Peter Helles Eriksen (Vielsteddyssen) – 5.1: NM – 5.2: Efter Adamsen & Jensen 1998 – 5.3: NM – 5.4: Efter A.P. Madsen 1868 – 5.5: PE; Gustav Rosenberg; NHA – 5.6a: C.L. Vebæk – 5.6b: Hakon Berg, efter S. Hansen 1993 – 5.7: Bo Lavindsgaard, Foto/medie Moesgaard – 5.8a-b: NM – 5.8c: Efter A.P. Madsen 1868 – 5.9: PE – 5.10: Efter Sehested 1878 – 5.11: Lis Helles Olesen og Esben Schlosser Mauritsen – 5.12: NM – 5.13: Efter J. Jensen 2001, rød streg og Bornholm tilføjet – Boks 2: Efter Schröder 1917.

6.0: PE (Ormstrupdyssen) – 6.1: NM – 6.2: NHA, farvelagt efter Ebbesen 1990 – 6.3: Efter Berg 1956 – 6.4: Hakon Berg – 6.5: Hakon Berg, efter Skaarup 1985 – 6.6: Jørgen Holm – 6.7: PE – 6.8: Lis Helles Olesen, efter Eriksen 1980 – 6.9: Christian Aabo Jørgensen, efter Eriksen 1980 – 6.10-11: Efter Gebauer 1990, rød streg tilføjet – 6.12: Flyvestation Karup – 6.13: PE – 6.14: NHA, omtegnet efter Holst 2006.

7.0: PE (Røndedyssen) – 7.1-4: PE – 7.5: Jyderup Lokalarbiv – 7.6: NM – 7.7-8: PE – 7.9: NM, farvelagt sekundært.

8.0: PE (Dysse i Glumsø Østerskov) – 8.1 og 8.3: NM – 8.4: PE – 8.5 og 8.6a-b: NM – 8.6c: NHA.

9.0: PE (Lindskovdyssen) – 9.1: Efter Stürup 1966 – 9.2: Lars Jørgensen, efter Liversage 1983 – 9.3: Jørgen Kraglund og NHA – 9.4-5: NHA – 9.6: Efter J. Jensen 2001 – 9.7-8: David Liversage – 9.9: NM – 9.10a: Henning Nielsen, efter Kjærums 1971 – 9.10b: Lone Andersen – 9.11: NHA, omtegnet efter Müller 1911 – 9.12: Efter Liversage 1992, P.O. Nielsen 1984, Becker 1960, Ethelberg 1994 og T. Madsen 1980 – 9.13: Efter P.O. Nielsen 1984 – 9.14: Efter Kjærums 1977.

10.0: PE (Langben Rises Høj) – 10.1: NHA – 10.2-4: PE – Boks 3: NM.

11.0: PE (Gunderslevholmodyssen) – 11.1: PE – 11.2-3: NM – 11.4: Efter A.P. Madsen 1868 – 11.5-6: NHA – 11.7: PE – 11.8-9: NHA – 11.10: Efter S.I. Hansen 2009a – 11.11: Tim Grønnegaard, efter S.I. Hansen 2009a – 11.12: Jørgen Kraglund.

12.0: Birgitte Fløe Jensen (Kjallesten) – 12.1: NM – 12.2: NHA – 12.3-4: NM – 12.5: PE – 12.6: NM – 12.7: NHA – 12.8: NM – 12.9: NHA – 12.10: NM – 12.11: Jørgen Kraglund – 12.12: Efter Sehested 1878.

13.0: Tom Christensen (Videdysse) – 13.1: PE – 13.2: Efter Worm 1643 – 13.3: Efter Pontoppidan 1764 – 13.4: NM – 13.5: PE – 13.6: NM – 13.7: Efter Münter 1805.

14.0-1: PE – 14.2: NM – 14.3: NHA – 14.4: PE – 14.5: NM – 14.6: NHA – 14.7: Jørgen Kraglund.

15.0: PE (Ormslevdyssen) – 15.1: Privateje – 15.2: Eigil Nikolajsen – 15.3: NM – 15.4: Lunds Universitets Historiska Museum – 15.5: Efter Strömberg 1968 – 15.6: Lunds Universitets Historiska Museum – 15.7: PE – 15.8: Efter N. Nielsen 2003 – 15.9: Torsten Madsen – 15.10: Jørgen Skaarup – 15.11: Jørgen Holm og Jørgen Skaarup, efter Skaarup 1985 – 15.12: PE.

16.0: Børge Venge – 16.1: Lis Helles Olesen – 16.2: PE – 16.3: NHA, omtegnet efter plan af Poul Kjærums – 16.4-6: Poul Kjærums.

17.0: Poul Kjærums – 17.1: NHA, omtegnet efter plan og snit af Poul Kjærums – 17.2-5: Poul Kjærums – 17.6: Hans Berg – 17.7: Poul Kjærums – 17.8: NHA, omtegnet efter snit af Poul Kjærums – 17.9: Jørgen Kraglund.

18.0: Chris Scarre (Pentre Ifan) – 18.1: Efter Archaeologia Cambrensis 1865 – 18.2: Efter Grimes 1948 – 18.3: Efter Archaeologia Cambrensis 1847 – 18.4: Chris Scarre – 18.5: Efter Burenhult 1980 – 18.6: Efter O'Sullivan 2005 – 18.7: Chris Scarre – 18.8: Efter information fra Galles 1864 – 18.9: Kate Sharpe.

19.0: PE (Carrickglass, Irland) – 19.1: John Jedbo – 19.2: PE – 19.3: Ubekendt – 19.4: Torben Dehn – 19.5: NM – 19.6: Efter Antikvariske Annaler 1842-43 – 19.7: NM – Boks 5: Ron Adams – Boks 6: NHA (det første foto) og Jens Vedel.

20.0: NHA (Sarup Gamle Skole I) – 20.1-2: NHA – 20.4: Louise Hilmar – 20.5: NHA – 20.6: Jørgen Kraglund – 20.7-8: NHA – 20.9 (tegning): NHA – 20.9 (fotos): Bo Lavindsgaard, Foto/medie Moesgaard – 20.10: Jørgen Kraglund – 20.11-13: NHA.

21.0 NM (Grøfte) – 21.1: NM – 21.2-3: Efter Thorsen 1980, dog med senere farvemarkering – 21.4: NM, efter Kaul 1998 – 21.5-6: NM – 21.7: Efter Becker 1960 – 21.8: Efter A.P. Madsen 1896 – 21.9: Efter Mischka 2011 – 21.10: Jørgen Skaarup – 21.11: Efter Gidlöf m.fl. 2006 – 21.12: Efter Burenhult 1973, dog med senere farvemarkering – 21.13: NM – 21.14: Preben Dehlholm – 21.15: Res Eichenberger, Museum für Urgeschichte, Amt für Kultur des Kantons Zug – 21.16: Efter Schröder 1917.

22.0: PE (Troldkirken) – 22.1: Benny Staal.

Stedregister

De 7-9 cifrede tal efter navnene angiver de pågældende fredede danske oldtidsminders numre i databasen Fund & Fortidsminder, jf. boksen "Guide til stendysser" side 25.

- Abkær 200210-151; 317
Abterp 210302-4 og 23; 27, 28
Agri-dyssen, se Poskær Stenhus
Almhov 285-287
Almindingen 19
Arresø 13
Ascott-under-Wychwood 223, 234
Asnæs Forskov 030110-325; 66-69
Avebury 217
Avnede Skov 070502-1; 90, 91, 93
Bagneux 36
Bajoulière 231, 234
Bakkebølle 050213-42; 15, 245, 302, 312
Ballyglass 226, 234
Balnuaran 310
Barkær 140203-27; 8, 51, 102, 104-107, 109-111, 113, 115, 257, 259, 291, 297, 303
Barnenez 230, 234
Baurnadomeeny 226, 234
Belas Knap 223, 234
Birkede, se Videdysse
Bogø 050501-19; 280-282
Bredebro, se Abterp
Bregninge 070601-6; 43
Bregninge 070601-3?; 48
Brejninggård 180401-63; 44
Broby Vesterskov 040113-44; 91, 93
Brownshill 238
Brudager 090101-3; 50, 303
Brundby 19
Bryn Celli Ddu 223, 224, 228, 234
Burren 225
Busemarke 050507-163; 52
Bygholm Nørremark 170403-128; 100-103, 113, 123, 291, 303, 307, 314
Bøsøre 157
Bårse 050203-6; 300
Calmettes Høj, se Klørvænget
Capeshøj 090501-30; 41, 49, 63-67, 72, 73, 137
Carn Ingli 220, 221
Carreg Samson 221, 234
Carrickglass 236
Carrowmore 156, 226-228, 234
Cham-Eslen 293
Chaussée-Tirancourt 230, 234
Coat-Menez-Guen 230, 234
Cow Common Long 223, 234
Creevykeel 226, 234
Cueva de Menga 238
Damparken 16, 19
Damsbo 28, 43, 103, 104, 265-271, 303, 304, 310
Den lille Havfrue 11
Dilhøj 030404-73; 244
Drachmanns Grav 18
Dragsholm 97
Dronning Margrethe og prins Henriks gravmæle 241
Dronningelund 100203-245; 109, 110
Ellested 090603-7; 47
Er Grah 219, 234
Eskildstrup 040215-3; 40
Fakkemose 285, 286
Flintbek 282-284
Flintinge Byskov 070619-137; 91, 93
Frejlev 070608-171; 145, 149
Frellesvig 090209-11; 304
Frydendal Kirke 79
Frydenlund 101-104, 270, 271, 291
Fussell's Lodge 101
Fyrendal Skov, se Syllinge Skov
Følle, se Rønde
Gavrinis 219, 234, 235
Glumsø Østerskov 050704-8; 86
Grand Menhir Brisé 242
Grovlegård 140501-8; 21, 168, 238
Grundtvig-dyssen, se Gunderslevholm
Grydeshøj 080204-3; 180
Grøfte 040306-3; 57-60, 63, 72, 87, 109, 112, 115, 123, 272, 278-280
Grøfte II 040306-2; 87, 91-93
Grønholt Hegn 010411-29 og 30; 91, 92,
Grønjægers Høj, se Grønsalen
Grønsalen 050505-1; 238, 239
Gunderslevholm 040505-1; 8, 33, 80, 87, 91, 93, 95, 126-143, 157, 213, 242, 244
Haddenham 101, 233, 234
Haderslev, se Damparken
Halskov Vænge 070203-80; 22

Hamborg Skov 070619-16, 18, 21 og 22; 91, 93, 94
 Harald Hildetands Grav 020601-25; 164, 165
 Harreby 200107-201; 46, 306, 308
 Havnbjerg Skov 230102-87; 110, 280, 281
 Hazleton North 223, 234
 Helnæs 179
 Herlufmagle 050705-10; 91, 93
 Hildesvig Skov 070609-6, 7 og 8; 91, 93
 Hindby Mosse 287, 288
 Holløse 040505-15; 47
 Hulbjerg 090306-72; 44
 Hydeskov Fredskov 070615-10; 87, 91, 95, 145, 147-150
 Hylledysse, se Hylledysse
 Hylledysse 020414-5; 43, 44, 179-181
 Hømb Mark, se Eskildstrup
 Hørup-monumentet 16, 18
 Ibjerg 303
 Ile Longue 230, 234
 Indonesien 55, 240, 294
 Island 226, 234
 Kardyb, se Tastum
 Keldskov 070304-12; 91, 93
 Kellerød 040513-1; 109-111, 117, 118, 121-123, 274
 Kernic 234, 312
 Kjallesten 070619-15; 91, 95, 144-147, 150, 304, 308
 Klokkehøj 090412-68; 71, 275, 276
 Klokkestenen 316
 Klørvænget 050503-96; 81
 Knudshoved 050213-69; 92
 Knøsen 030505-42; 180
 Konens Høj 98-101, 104
 Kong Humbles Grav 090303-8; 48
 Kong Svends Høj 020212-1; 151
 Kong Øres Grav 030402-1; 88
 Kongehøjen 140706-26; 307
 Kongens Have, se Hørup-monumentet
 Kongstrup 030103-192; 192
 Kongsøre Skov, se Kong Øres Grav og Torneløkke
 Korsør Skov 040308-8; 75-78, 80, 81, 91, 92
 Kragedysse 030710-3; 238
 Lamborough Banks 223, 234
 Landerslev 010203-67; 244
 Langben Rises Høj 020102-8; 116-121, 123, 159
 Leenane 226, 234
 Lille Guldhøj 070608-181; 145, 149, 150
 Lindebjerg 99, 100, 303
 Lindeskov 090603-15; 47, 96, 115
 Liscuis 234, 326
 Lunden 090306-96; 87, 91, 95, 181, 189-192, 311
 Løgstør 45
 Løjt Skovby 220203-160?; 306
 Magleby Skov 050608-9; 91, 93
 Maglehøj 050603-3; 293
 Marienborg, se Klørvænget
 Mejekirke 140210-175; 43
 Mejls 190713-32; 27
 Méréaucourt 230, 234
 Moesgaard 81
 Molsdyssen, se Mølsødyssen
 Mont Héleu, se Er Grah
 Mosegården 114, 317
 Mound of the Hostages 228, 229, 232, 234
 Moustoir, se Tumulus du Moustoir
 Mølsødyssen 040113-1; 48
 Newgrange 202, 228, 234, 235, 310
 Nias 55, 294
 Niels Halses Høj 030504-11; 123
 Nivå 35
 Odins Alter 140704-61; 47
 Onsved 101
 Ormslev 150407-19; 33, 87, 91, 95, 178, 181, 186-189, 192
 Ormstrup 090307-31; 56, 60, 62, 63
 Pentre Ifan 216-218, 220-222, 234
 Pipstorn 090404-26; 307
 Poskær Stenhus 140507-15; 6-7, 20-23, 25, 30, 32, 33, 43, 47, 54, 55, 85, 87, 91, 95, 141, 147, 152-157, 167, 168, 171, 174, 175, 198, 212, 238-240
 Poul nabrone 225, 234
 Prajou-Menhir 234, 312
 Priorskov 070619-86; 91, 93
 Priorskov II 070619-85; 309
 Pæregård 090208-15; 60-62, 73
 Raklev 030103-1; 13, 16, 237, 239
 Reerslev 030210-9; 42
 Refsnæs 13, 16, 179
 Ringkøbing 19
 Ristinge 090303-39; 238
 Robert's Cross 231, 234
 Roche aux Fées 36
 Roskilde Domkirke 241
 Rude 150212-6; 110, 111
 Rungeløsebjerg 030108-29; 237, 239
 Rønde 141101-116; 74-75, 81-85, 92
 Saint Michel, se Tumulus de Saint-Michel
 Sandbæk-dyssen, se Gunderslevholm
 Samsø 19, 24, 180

Sarup I og II 8, 25, 252-257, 292, 293
 Sarup Gamle Skole 257-261, 264, 269, 270, 307
 Sarup Gamle Skole I 250, 252
 Sarupområdet 9, 33, 251-254, 256, 269-271, 291
 Sigersdal 288, 289
 Skagens Gren, se Drachmanns Grav
 Skateholm 35
 Skavange 100211-277; 108, 109
 Skedyse 010205-24; 317
 Skelde 230301-306; 68-70, 87, 91, 95, 110, 312
 Skellerup 140507-27; 237, 239
 Skibhøj 314
 Sognefogedens Dysse 140507-13; 55, 173-175
 Solhøj 174
 Stabelhøje 140501-22 og 25; 168
 Stenbjerggård, se Ellested
 Steneng, se Abterp
 Stenhus 140510-59; 23, 87, 91, 95, 166-177, 192, 198, 243
 Stonehenge 217, 218, 247
 Store Møsten 030605-22; 91, 93
 Strandby Skovgrave 260- 265, 269, 270, 307
 Strandegårds Dyrehave 050306-19; 91, 93
 Strands, se Stenhus
 Strids Mølle 040505-8; 72
 Sumba 246, 247
 Syllinge Skov 040419-4; 91, 93, 95, 150-153
 Sønder Jernløse 030312-8; 41
 Table de César, se Table des Marchands
 Table des Marchands 219, 234, 241, 242
 Tara, se Mound of Hostages
 Tastum 130107-51; 47, 51
 Thoreby Skov, se Hamborg Skov
 Tindbæk 130710-102; 306
 Tinghøj, se Vejlø
 Tingstedet 090704-50; 25, 164
 Tokkekøb Hegn 010403-7; 47
 Tolstrup 45
 Torbenfeldt 79, 80
 Torneløkke 030402-3; 88
 Torup 140509-25; 34
 Trehøje 140510-19 m.fl.; 168
 Trinderup Krat, se Odins Alter
 Troelstrup 130916-37; 57, 110, 114
 Troldhøj 230101-9; 303
 Troldkirken 120511-2; 43, 44, 237, 238, 296, 310
 Trollasten 87, 91, 95, 179, 181-186, 192, 198, 251, 269, 286, 296, 310
 Try Møllegård 107, 109
 Tumulus de Saint-Michel 232, 234
 Tumulus du Moustoir 232, 234
 Tustrupgangdyssen 141013-13; 28, 31, 87, 91, 95, 194-203, 243, 251, 287, 303
 Tustrupjættestuen 141013-12; 195
 Tustrupkulthuset 141013-66; 195
 Tustruprunddyssen 141013-11; 22, 31-33, 47, 85, 87, 91, 95, 195, 204-215, 243, 251
 Tøstrup 140115-16; 243
 Tårup 70-72, 87, 91, 95, 192, 228
 Tåstrup 45
 Ugerløse vest 030317-3; 91, 92
 Ugerløse øst 030317-10; 91,92
 Valbygård 040307-56; 91, 92
 Valbygård Skov, med høj 040416-5; 117-120, 123, 125
 Valbygård Skov, uden høj 040416-6; 91, 92, 117, 125
 Valdemars Plads 050213-8; 91, 92
 Vartov 43, 44, 312
 Vedbæk 35
 Vedsted, se Abkær
 Vejlø 050411-1; 91, 93
 Vejrum 180515-6; 17, 19
 Videdysse 020102-6; 91, 93, 95, 158-165, 179
 Vielsted 040106-4; 31, 38
 Vilsted, se Vielsted
 Vinskoven 030710-16; 75, 78-81, 87, 91, 92
 Vintersbølle Skov, se Valdemars Plads
 Voermark 157
 Voldstedlund, se Kongehøjen
 Vollerup 050505-112; 42
 Vordingborg 15, 217
 Wayland's Smithy 101
 West Kennet 234, 235
 West Tump 223, 234
 Ølstrup 180417-88, 89 og 90; 27
 Ølstykke 276-278
 Ørnehøj, se Bakkebølle
 Ørnslund 19
 Årslev 150307-12; 248-249